

2980-2806

Dorlion Journal

Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar
Vol./Cilt: 1 / Issue/Sayı: 2, Dec./Aralık 2023, pp./ss. 389-417.

Çatışma Kuramı Ekseninde Budizm ve Hıristiyanlığın Doğuşu

The Birth of Buddhism and Christianity in the Conflict of Conflict Theory

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10428450>

Araştırma Makalesi /
Research Article

Makale Geliş Tarihi /
Article Arrival Date

31.07.2023

Makale Kabul Tarihi /
Article Accepted Date

24.12.2023

Makale Yayın Tarihi /
Article Publication Date

31.12.2023

Dorlion Journal

Yiğit Sefa Kalava

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek
Lisans Öğrencisi

kalava@gmail.com

ORCID ID

<https://orcid.org/0000-0002-3548-0812>

Öz

Dinler Tarihi ve Sosyoloji arasında dini araştırmalar açısından interdisipliner bir bağ söz konusudur. Kutsal ve tarihsel metinler, Sosyoloji sayesinde toplumsal yaşamı anlamamızı sağlayan birer kaynağa dönüşür ve tarihsel bağlamın yanında kültürel kodlar üzerinden doğru bir biçimde kurularak daha iyi anlaşılabilirliğine olanak tanır. Aynı zamanda alanda geliştirilen teoriler sayesinde de dinlerin doğuş, gelişim ve değişim evreleri de bilimsel olarak irdelenebilmekte ve bu yolla çeşitli analizler yapılmasına olanak sağlamaktadır. Önceki çalışmalara bakıldığında, ülkemizdeki din ve çatışma konularındaki çalışmaların birçoğunun İslam dini üzerinden üretildiği ve ilerlediği görülmektedir. Farklı dinlerin sosyolojik bir bakış açısı ile kendine has bir metotla incelenmesi, benzer çalışmaların yapılmasına ve dolayısıyla ülkemizdeki literatürün genişlemesine katkı sağlayacağı aşikârdır. Karşılaştırmalı Dinler Tarihi'nin sahip olduğu metot sayesinde farklı coğrafyalardaki benzer inanışa sahip ya da benzer coğrafyalardaki farklı inanışa sahip toplumlar mukayese edilebilmektedir. Çalışmada konu, Budizm ve Hıristiyanlığın ortaya çıkışı öyküsü, ek olarak bu dinlere kuruluş süreçlerinde yeni müntesiplerinin katılım sebepleri sosyolojik açıdan çatışma kuramı ekseninde incelenmesi amaçlanmıştır ve bu amaca yönelik olarak dökümantasyon yöntemi kullanılmıştır. Çalışmada öncelikle Dinler Tarihi'ne dair betimleyici bilgilere dayalı bir bilgi aktarımı yapılmış, akabinde çatışma teorisi kavramsal bir çerçevede ele alınarak klasik ve modern temsilcileri üzerinde durulmuş ve son olarak Din Sosyolojisi kapsamında Dahrendorf'un kuramının analizleri ışığında, dini otoritenin hâkimiyetine bağlı olarak kriz ya da bunalım içerisindeki sosyal yapının içerisinden çıkan karizmatik otoriteye sahip liderlerin yeni bir dini ve sosyal hareket başlatarak kitleleri harekete geçirebileceği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Çatışma Kuramı, Sosyal Değişim, Otorite, Dahrendorf, Gizli/Açık Çıkar

Abstract

There is an interdisciplinary link between History of Religions and Sociology in terms of religious research. Thanks to Sociology, sacred and historical texts turn into a source that enables us to understand social life and allows them to be better understood by accurately constructing them through cultural codes as well as historical context. At the same

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

Kalava, Yiğit Sefa. "Çatışma Kuramı Ekseninde Budizm ve Hıristiyanlığın Doğuşu". Uluslararası Dorlion Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (DASAD) 1/2 (Dec. 2023), 389-417. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10428450>

time, thanks to the theories developed in the field, the emergence, development and change phases of religions can be examined scientifically and thus enable various analyzes to be made. Looking at previous studies, it is seen that most of the studies on religion and conflict in our country have been produced and progressed through Islam. It is obvious that examining different religions from a sociological perspective and with a unique method will contribute to similar studies and thus to the expansion of the literature in our country. Thanks to the method of Comparative History of Religions, societies with similar beliefs in different geographies or societies with different beliefs in similar geographies can be compared. In this study, the subject, the story of the emergence of Buddhism and Christianity, in addition to the reasons for the participation of new adherents in these religions during their establishment processes, were aimed to be examined sociologically on the axis of conflict theory and the documentation method was used for this purpose. In the study, first of all, an information transfer based on descriptive information on the History of Religions was made, then the conflict theory was discussed in a conceptual framework and its classical and modern representatives were emphasized, and finally, in the light of the analysis of Dahrendorf's theory within the scope of Sociology of Religion, it was concluded that leaders with charismatic authority emerging from the social structure in crisis or crisis due to the dominance of religious authority can mobilize the masses by starting a new religious and social movement.

Keywords: History of Religions, Conflict Theory, Social Change, Authority, Dahrendorf, Hidden/Open Interest

1. GİRİŞ

Genellikle dinin muhafazakâr yönü sebebiyle sosyal değişmeye karşı frenleyici bir etkisi olduğu söylene de bütün dinler bir ölçüde değişmeye maruz kalmıştır. Bu değişimin gözlemlenebileceği olgulardan birisi de şüphesiz toplumsal tabakalaşmadır. Tabakalaşmanın kaynakları çeşitlendirilebilir; fakat sonucunda oluşan hareketlerin tarih içerisinde büyük toplumsal dönüşümlere yol açabildiği görülmektedir. Bu yönüyle, tarihin seyri incelendiğinde dinin tutucu gibi görünen yapısının temelinde aslında devrimci bir karakterinin olduğu görülebilir.¹ Dinler tarihi açısından neredeyse bütün dinlerin tutucu, bozucu, birleştirici ve bütünleştirici yönleri² zaman içerisinde bu değişim ve dönüşümler çerçevesinde yeni birer toplumsal harekete dönüşmüş; hatta bazıları yeni bir dini hareketi başlatmıştır. Sosyal değişim olgusu, çatışma kuramı ekseninde sosyolojik açıdan daha net bir biçimde analiz edilebilmektedir. Tabakalar arasında oluşan ve zaman içerisinde biz ve diğerlerini üreten ve hatta yöneten/yönetilene dönüşebilen bu farklılıklar toplumsal yaşamın dinamiklerini derinden etkilemektedir.

Bu çalışmanın amacı, dinler tarihi ve sosyoloji disiplinlerinin kendilerine has metodlarını kullanarak Budizm ve Hıristiyanlığın ortaya çıkışını değerlendirmektir. Bu bağlamda tarihsel dökümantasyon tekniği ve nitel araştırma metodundan yararlanılarak bu iki dinin doğuşunu hazırlayan dini olayların sosyal etkileri ve yeni müntesip edinmelerinin nedenleri araştırılmıştır. Sosyolojinin temel kuramlarından biri olan çatışma kuramı ekseninde ve Dahrendorf'un sanayi toplumlarını analiz etmek için kullandığı gizli /açık çıkarlar kavramları temelinde, Hinduizm ve Yahudilik'teki dini otoritenin bir tahakküm

¹ Sait Doğan, "Sosyal Değişim ve Din", *Istanbul Journal of Sociological Studies* 27 (2003), 47-48.

² Asım Yapıcı, "Çatışmacı Söylemin Dini Tefekküre Etkisi", *Diyanet İlmî Dergi* 54/4 (2018), 133.

aracına dönüştürülmesi ve buna tepki olarak Budizm ile Hıristiyanlığın ortaya çıkışı dinler tarihinin karşılaştırmalı metodu kullanılarak incelenecektir. Süreç içerisinde yönetilen/dezavantajlı hale getirilen sınıfların durumun idrakine vararak belirli bir bilince erişmesi ve bu bilinç sonrasında birikmeye ve yönlendirilmeye başlayan gerilim ile tepkileri direnişe uygun bir ortam hazırlarken; bu iki din özelinde Weber'in Karizmatik Otorite³ tipine uygun bir lider figürü ile birlikte yeni bir dini oluşumun fitili ateşlenmektedir. Bu tür dini oluşum ve örgütlenmeler bir çeşit zihinsel kopuş gerçekleştirerek çalışma konumuzu teşkil eden Buddha ve İsa Mesih örneklerinde olduğu gibi farklı dini grupların başlattığı hareketlerle içinde buldukları toplumu bir bölünmeye kadar sürükleyebilmektedir.

Etik Kurul Beyanı

Araştırma doküman incelemesine dayalı olup etik kurul onayı gerektirmemektedir.

2. DİN KURUMU VE ÇEŞİTLİ KAVRAMLAR

2.1. DİN VE TOPLUMSAL FARKLILAŞMA

İnsan doğası genel anlamıyla, değişmeyen ve özsel nitelikler olarak görülen, kültürden bağımsız olarak edinilen düşünme, duygu ve eylem biçimleri bütünü olarak düşünülmekte ve ifade edilmektedir. Üzerine tarihsel süreç içerisinde bir çok argüman sunulmuş, filozoflar, siyaset kuramcıları ve birçok düşünce insanı fikir beyan etmiştir. Özellikle, antikçağda Aristoteles, modern dönemde ise Hobbes gibi filozoflar kuramlarını geliştirip temellendirirken insanın değişmez ve evrensel bir doğaya sahip olduğunu ileri sürmüştür.⁴ Peki bahsedilen bu öz gerçekten de değişmez midir? Karl Marx'a göre insanın özü bireylerin doğasında bulunan bir soyutlamadan ziyade toplumsal ilişkiler bütününden ibarettir.⁵ Buradan hareketle ilişkiler yumağının dinamik yapısının zaman içerisinde insanın tabiatının şekillenmesinde etken rol oynadığı söylenilebilir ve genellikle değişmez yapı olarak ifade edilen özün aslında maddi ya da manevi yapısının ötesinde, tohumun zamanla kabuğundan çıkarak yeşermesi ve bir canlıya dönüşmesi ile insanın toplumsal bir çevrede dünyaya gelmesi, kendi benliğini oluşturması ve süreç sonunda onun bir parçasına dönüşmesi arasında benzerlik olduğu söylenebilir.

Toplumsal ilişkiler çok yönlü ve katmanlı bir yapı teşkil eder. Bu yapı öznesi insan olan ve birçok kurumun dâhil olduğu karmaşık sosyal bir ağdır. Bu ağda sembollerin çok önemli bir yeri vardır. Din, sahip olduğu ve ürettiği sembolik anlamlarla toplumu kuşatan bir kurumdur. Bu bakımdan din, sosyal kurumlar ağının üzerini kaplayan bir kubbe niteliğindedir ve ilişkiler ağına derinlemesine nüfuz ederek onların devamlılığını sağlayan başat bir aktördür.⁶ Din, bu rolüyle toplumlara etkilemekte, yönlendirmekte ve onların değişim

³ Max Weber, *Bürokrasi ve Otorite* (Ankara: Adres Yayınları, 2023), 76-85

⁴ Alper Bilgehan Yardımcı, "Yabancılaşma ve İnsan Doğası Bağlamında Marx'ta Etiğin İmkânı", *Journal of International Social Research* 13/73 (2020), 635.

⁵ Karl Marx, *Alman İdeolojisi: Feuerbach* (Ankara: Sol yayınları, 2022), 20-23.

⁶ Ejder Okumuş, "Toplumsal Değişme ve Din", *Electronic Journal of Social Sciences* 8/30 (2009), 327; Yılmaz Arı, "Toplumsal Değişim ve Din", *Asya Studies* 5/16 (Haziran 2021), 131-142.

sürecinde olumlu ya da olumsuz roller oynamaktadır. Dinin bu etkinliğinin yanında toplum da onun üzerinde etkiye sahip olabilmekte ve onu değişime sürükleyebilmektedir, buradan çıkarılabilecek sonuç, karşılıklılık esasına göre toplum ve din birbirlerini değiştirebilen daha da ötesinde dönüştürebilen dinamik birer yapıya sahiptir. Gerek toplumsal yapıyı gerekse dini tam olarak anlayabilmenin yolu ikisi arasındaki dinamik ilişkiyi doğru analiz edebilmekten geçmektedir.⁷

Sosyal sistem içerisinde yer alan dini inanç, değer ve tutumlar ile sosyal ve kültürel hayata ilişkin kurumlar arasında derin ve yoğun bir ilişki ve etkileşim olduğu söylenebilir. Kendisini kutsal bir hakikat olarak konumlandırılan din, insanın bütün dünyasını anlamlandırarak kapsar. Bu süreçte semboller vasıtasıyla dünyaya kendi açısından bir yorum katmakta ve mevcut durumunu haklılaştıran bir mekanizma görevi ifa ederek zaman içerisinde bu yönüyle nihai bir statüko haline gelmektedir.⁸ Her yeni din kendi hakikatini kurar ve toplumsal yapıyı yeniden inşa etme amacı taşır. Fakat her ne kadar adalet, huzur ya da mutluluk vb. gayelerle ortaya çıkmış olsalar bile diğer din ya da inanışlarla bir biçimde farklılaşmış ve onlarla kimi zaman çatışma haline geçerek mücadele içine girmiştir. Sonuçta sosyal yaşamda sadece bir doğrunun olamayacağı varsayımından hareketle belirtmek gerekirse, hiçbir dini oluşum bireyleri tek bir çatı altında toplayamamıştır.⁹

Din sosyolojisi alanındaki klasik dönemin en önemli isimlerinin başında Max Weber gelmektedir. Onun bu alandaki çalışmalarında toplumsal farklılaşma ve değişim önem arz eder. Dinin toplumda derinleşmesi ve ona nüfuz etmesi statü farklılıklarını doğurur. Bu farklılığı oluşturan temel neden; dini ses tonları fark edemeyen kesim yani halk ile elit kesim arasındaki anlayış farklılığıdır. Weber'e göre zirvedeki kişiler her ne kadar olağanüstü güçlere sahip karizmatik yapıdaki kişilerse de bu karizmaları onları zamanla seçkin bir zümreye dönüştürür ve böylece halk toplumun alt katmanlarına itilerek sosyal yapıda bir bölünmüşlüğe sebebiyet verir.¹⁰ Bu bölünmüşlük zorunlu olarak birbiri ile farklılaşmış grupları meydana getirmektedir. Grup kendi üyelerini yüceltirken diğerlerini ise kategorize ederek olumsuzlaştırma, değersizleştirme yoluna gitmekte ve ayrıştırmaktadır. Dini inanç veya normsal farklılıklar ya da önyargı ve yanlış anlama/yorumlama nedeniyle oluşan algısal farklılıklar çatışmalara neden olabilmektedir. Bu tür çatışmalarda insanların bireysel ve sınıfsal çıkarlarını kimlik çıkarları üzerinden görmeleri, iktidar ve başkalarını kontrol etme açısından başat rol oynayabilmektedir.¹¹

⁷ Okumuş, "Toplumsal Değişme ve Din", 324.

⁸ Halil Aydınalp, "Sosyal Çatışma ve Din", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2010), 193.

⁹ Yapıcı, "Çatışmacı Söylemin Dini Tefekküre Etkisi", 133.

¹⁰ Şahin Doğan, "Max Weber ve Sabri F. Ülgener'de Zihniyet-Din ilişkisi", *Kırkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/2 (2015), 217.

¹¹ Yakup Şahin, "Çatışma Kuramları ve Kimlik Temelli Çatışmalar: Teorik Bir Giriş", *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi* 1/1 (2013), 50-51.

2.2. ÇATIŞMA KAVRAMI

Bir kavram olarak çatışma, farklılaşan arzu ve isteklerin karşıtlıklar içindeki mücadelesini ifade eder; yani uzlaşmanın zıttı, rekabetin vazgeçilmez bir unsuru ve değişimin itici bir gücü olan çatışma süreci, sosyal hareketin ve dönüşümün temeli olarak görülmektedir.¹² Ayrıca grup içi ve gruplar arası sınırların belirlenmesini ve konumlandırılmasını sağlar. Gruplar arasında yaşanan çatışma, grubu çevreleyen sosyal evren ile grubun bütünleşmesini önleyerek,¹³ bazı toplumsal grupların, diğerlerini hâkimiyetleri altına almasına yol açar ve ayrıca, manipüle edilerek üretilen toplumsal düzenin denetimine olanak sağlar.¹⁴

Bu bağlamda, dini görünen bir çatışma aslında din dışındaki başka bir sosyal faktörün etkisi altında şekillenebilmektedir. Bu bakımdan çatışmalar dini görünümü, ancak dini kaynaklı olmayan - iktisadi ya da siyasi faktörlerin etkili olduğu - çatışmalar olabilmektedir. Farklı dini unsurlar arasındaki sınırların kesişmesinden doğan çatışmaların büyük oranda bir güç, kaynak ya da imtiyaz paylaşımı ve üretimi olduğu ve dinin kitleleri hareketlendiren bir meşrulaştırma aracı olduğu söylenebilir.¹⁵ O halde şu rahatlıkla ifade edilebilir; çatışma olgusu, toplumsal ilişkiler ağını izleyen bir gölge gibidir.

2.3. ÇATIŞMA TEORİSİ

Çatışma kuramı ile genel anlamıyla; toplumun, durağan organik bir bütünden ziyade sürekli bir değişim sürecinden geçen bir organizma olduğu ve bu devingen yapısı itibarıyla sosyal değişmeye oldukça açık olduğu;¹⁶ toplumsal yapının dinamizmini yaratan asıl motivasyonun rekabet, gerilim ve çatışma olduğu iddia edilir. Bu nedenle dışarıdan gözlemlendiğinde herhangi bir sorun görülmeyen ilişkilerin ardında aslında güç ve rekabet mücadeleleri yaşanmaktadır.¹⁷ Toplumsal sistemin her noktasında düşünce farklılığı ve çatışma vardır. Ayrıca sosyal sınıf, cinsiyet, etnisite gibi farklılıklar üzerinden doğal ya da yapay bir biçimde oluşan/oluşturulan çatışma ve mücadele hali, daima bir grubun lehine sonuçlanacak eşitsizlikleri de beraberinde getirerek kurduğu denetim mekanizmasıyla kendisini tekrar ve tekrar üretmeye devam eder.¹⁸

Sosyal yaşamda kazanılmış farklılıklar mevcuttur, fakat bu sosyal düzen organik olmadığı, yani insan elinden çıktığı için yapaydır. Tam da bu nedenle bu sosyal düzeni tesis edenler kendi lehine sosyal statü ya da rolleri ve akabinde de sınıfsal ayırım ve ayrılıkları oluşturmuşlardır. Bu hiyerarşik yapı, iş bölümü ya da sosyal farklılaşma adlandırmaları altında meşrulaştırılmaya çalışılmaktadır. Sosyal ayrılıkların ya da sosyal yaşama iliştirilen

¹² Aydınalp, "Sosyal Çatışma ve Din", 189.

¹³ İlhan Bingöl, "Toplumsal Teoride Çatışmanın Klasik Kökleri Üzerine Bir Değerlendirme: Karl Marx, Max Weber, Georg Simmel", *Akademik Matbuat* 6/1 (2022), 113.

¹⁴ George Ritzer, *Modern Sosyoloji Kuramları* (Ankara: De Ki Yayınları, 2012), 97.

¹⁵ Aydınalp, "Sosyal Çatışma ve Din", 211.

¹⁶ Bingöl, "Toplumsal Teoride Çatışmanın Klasik Kökleri", 113-115.

¹⁷ Yapıcı, "Çatışmacı Söylemin Dini Tefekküre Etkisi", 123.

¹⁸ Alison Wolf - Ruth A. Wallace, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, çev. Leyla Elburuz - Rami Ayas (İzmir: Punto Yayın, 2004), 141-147.

farklılıkların daha ötesinde eşitler arasında sınıfsal bir bölünmeyi onaylamak ve varlığını kabullenmek bu ayrımın temel kaynağıdır; bu ayrışma büyüdükçe çatışma derinleşir. Bir bakıma sosyal ayrışma ile elde edilmek istenen şey menfaatin meşrulaştırılmasıdır. Bu doğrultuda çatışma kavramı da zamanla bünyesinde olumlu anlamlar taşır hale gelmiştir. Çünkü çatışmanın derinliğini yok saymak ve yüzeyselleştirmek onu çözülebilir bir sorun gibi gösterir; sanki bir iki küçük oynamayla bu farklılıklar ya da ayrışma yok edilebilir gibi durur. Bu bakımdan kavramsal anlamda Simmel gibi çatışmanın olumlu algılanarak bütünleşmeye yol açabileceği fikrine¹⁹ tutunmak bile çatışma kavramının içeriğini boşaltmaya yol açar; zira çatışma her daim sınıfsal bir yapının olduğu bütün zeminlerde vardır ve bu farkındalığın bireyler nezdinde topyekün içselleştirilmesi ya da daha doğru bir ifade ile sınıfsal anlamda idraki topluluğu harekete geçirebilir. Bu yüzden de yeteri kadar idrak edilememesi çatışmanın şiddetini azaltır ya da sönmüştür. Böylece adı geçen çatışmanın bütünleşmeye yol açabileceği yanlışlığının oluşmasına sebebiyet verir. Bu noktada yabancılaşma seviyesi kritik bir öneme sahiptir. Birey veya sınıfsal oluşum kendisine ne kadar yabancılaşırsa çatışma olgusu da o kadar “bütünleştirici” olur. Buradaki bütünleştiricilik fark edilebileceği gibi sahte ve icat edilmiştir. Düzeni yaratan her kimse aleyhte geriletmiş sınıfsal yapıyı yabancılaştırabildiği seviyede sınıfsal ayrışma ve tabakalaşmanın tohumlarını serpmiş olur. Çatışma olgusunun bütünleştiriciliğine yapılan vurgu dezavantajlı sınıf ya da grupları tuzağa düşürücü bir ifadedir. Kısacası çatışma çatışmadır. Çatışmanın bütünleşmeye yol açabilmesi, yalnızca yaratılan sosyal farklılıkların ve aleyhte var edilen unsurların yok edilmesi ya da lehtekilerin eşitlenmesi ile gerçekleştirilebilir ki bu da bilinçli bir direniş ya da başkaldırı ile mümkündür.

Çatışma, kavramsal olarak toplumsal ilişkiler ile ilgili olarak kullanılmış olsa da kuramsal açıdan, karşılığını ilk kez Karl Marx'ta bulmuştur. Marx, toplumun işleyişini açıklarken toplumsal sınıflar üzerinde çalışarak aralarındaki çatışmaya odaklanmıştır. “Teori, toplumsal örgütlenme üretim ve mülkiyet ilişkilerine dayanmaktadır.”²⁰ Bu bakımdan Marx, ekonomik yapıyı toplumun temeli olarak görmekte, “sosyal, siyasal ve zihinsel yaşam sürecinin maddi üretim şekli tarafından tayin edildiğini”²¹ ifade etmektedir. Ayrıca, sosyal değişimin itici gücünün sürekli bir çatışma olduğunu iddia eden Marx'ın sınıf teorisi, bu anlamda çatışma teorilerine öncülük etmektedir. Marx'tan ilham almasına karşın toplumsal ilişki ağının otorite kavramı üzerinden inceleyerek açıklayan Weber'e göre ise çatışmanın analizi yalnızca ekonomi üzerinden yapılamayacak kadar karmaşıktır. “Çatışmayı güç merkezleri arasında gerçekleşen ve içerisinde değer ve normların da aktif olarak bulunduğu bir süreç olarak ifade eder, ayrıca çatışmayı besleyecek süreçler toplumsal tabakalar arası eşitsizliklerden kaynaklanabileceği gibi toplumu yöneten otoritelerin meşruiyet arayışından da meydana gelebilir.”²² Kuram, toplumsal yapının işleyişine etki ederek onu oluşturan ve bunun yanında başkalaştıran etmenleri

¹⁹ Georg Simmel, *Bireysellik ve Kültür*, Çev: Tuncay Birkan (İstanbul: Metis Yayınları, 2009), 90.

²⁰ Mehmet Emin Sarıkaya, “Kültürel Şiddet ve Din ilişkisi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Sosyolojik Bağlam Dergisi* 3/3 (2022), 357.

²¹ Akt. Zehra Ulucak, “Avrupa'daki Türklerin Karşılaştıkları Sorunların Çatışma Kuramı Çerçevesinde İncelenmesi”, *ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi* 4/7 (2017), 9.

²² Sarıkaya, “Kültürel Şiddet ve Din ilişkisi Üzerine Bir Değerlendirme”, 357

incelerken din olgusuna da özel önem atfeder. Eleştirel teori, çatışma ve din ilişkisini kapsamlı bir bağlamda ele alarak karşılıklı ilişkilerini irdeler.

Marx, Weber gibi klasik kuramcılarının yanında 1950'li yıllar sonrası, Lewis A. Coser, Randall Collins ve Ralf Dahrendorf gibi modern dönem çatışma kuramcıları da yer almaktadır. Çağdaş kuramcılar Marx'ın toplumu ve çatışmayı iktisadi temel üzerinden açıklamasını eleştirmiş ve iktisadın yanında diğer aktörlerin de etkin rol oynadığını savunarak daha bütüncül bir teori geliştirmeye çalışmışlardır.

Coser'a göre eğer çatışma çözülmeye sonuçlanmıyorsa toplumsal yapı açısından işlevsel ve gereklidir.²³ Dinlerin birleştirici ve aynı zamanda çatışmacı yanlarının ayrılmaz bir bütünü oluşturduğunu savunan Coser, bu düşüncesiyle Simmel'i takip eder.²⁴ Dolayısıyla her iki düşünürde de çatışma, negatif olarak ifade edilemeyecek bir denge unsuru halini alır.²⁵ Bu bakımdan kavramın önemli olmasına rağmen toplumun bir yönüne ışık tuttuğu ve uzlaşi kadar önemli olmadığı vurgulanır.²⁶

Collins, Marx'tan ziyade Weber'in düşüncelerinden hareketle çatışma kavramının sosyal yönüne önem vererek statü ve güç mücadelesine dikkat çeker. Çatışmanın kaynağının kültür merkezli olabileceği gibi refah merkezli ya da örgütsel güç odaklı olabileceğini savunur.²⁷ Bu merkezler çeşitli tabakalar yaratır ve eksenine grup, etnisite ya da eğitim farklılıklarını da katar. Sonuçta, çatışma tabakalar arasında yaşanan ve davranış farklılıklarından meydana gelen bir olgu niteliği taşır.²⁸

Ralf Dahrendorf ise klasik çatışma kuramcıları olan Marx ve Weber'in teorilerini harmanlama amacındadır. Marx'tan sınıflar arasında yaşanan ekonomik çatışmayı, Weber'den ise iktidar, statü ve güç kavramlarını almış, bütün bunları bir potada eriterek toplumsal yaşama içkin siyasi, ekonomik, kültürel kodlara sahip farklı grupların mücadelesini konu edinmiştir.²⁹ Ona göre toplumsal ilişkilerin temelinde var olan gerilim ve mücadele bir sınıfın güçlü hale gelmesine neden olur ve bu durum yavaş yavaş statükoyu oluşturmaya başlar.³⁰ Böylece zamanla başkalaşan toplumsal sistem, kendi adına yeni normlar üretir ve onun devamlılığını tesis etmeye çalışır;³¹ ancak bu statüko, toplumsal yapının dinamik oluşu nedeniyle toplumsal değişim ve gelişimin önünde duramaz. Teoriye göre otoriteye bağlı

²³ Aydınalp, "Sosyal Çatışma ve Din", 191.

²⁴ Wallace - Wolf, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, 190-192.

²⁵ Mehmet Emin Sarıkaya, "Sosyal Çatışma ve Din: Matürüdi Düşüncede İzdüşümleri Üzerine Bir İnceleme", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2020), 358.

²⁶ Ulucak, "Avrupa'daki Türklerin Karşılaştıkları Sorunların Çatışma Kuramı Çerçevesinde İncelenmesi", 10.

²⁷ Yakup Şahin, "Çatışma Kuramları ve Kimlik Temelli Çatışmalar: Teorik Bir Giriş", *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi* 1/1 (2013), 41.

²⁸ İnan Akdağ, "Çatışma Teorisi Bağlamında Tarihsel-Toplumsal Çatışmanın Değişen Biçimleri Üzerine Bir İnceleme", *Opus International Journal of Society Researches* 15/1 (2020), 5235.

²⁹ Şahin, "Çatışma Kuramları ve Kimlik Temelli Çatışmalar: Teorik Bir Giriş", 41

³⁰ Sarıkaya, "Sosyal Çatışma ve Din: Matürüdi Düşüncede İzdüşümleri Üzerine Bir İnceleme", 358-359.

³¹ Yaşar Kaya, "Sosyal Farklılaşma ve Çatışma Sürecinde Çalışma İlişkileri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/2 (2000), 197

olarak sosyal değişme ve yeniden yapılanma süreci, zamanla bir tür ast-üst ya da tahakküm ve tabiiyet ilişkisine evrilen³² çıkar gruplarının karşılıklı ilişkileri, gerilim, çatışma ve mücadelenin arenasına dönüşür ve hiçbir zaman da bu enerji ve dinamizmini yitirmez.

Çalışmada Modern Dönem Kuramcılarında Dahrendorf'un çatışma kuramına dair analizlerinden faydalanılacaktır. O, toplumun her noktada ve her an çelişki ve çatışma içinde olduğunu ya da en azından buna açık olduğunu düşünür. Çatışma ve çelişki toplumun temel bir niteliği olarak her zaman ve her yerde mevcuttur. Toplumlar her an değişmelerle karşı karşıya kalmaktadır. Toplumu meydana getiren unsurlar önce toplumun çözülmesine, sonra yeniden organize olmasına yardım ederek katkı sağlar. Bireylerden bazılarının içinde bulunduğu sınıf/grupları hareket ettirecek güce sahip olabildikleri varsayımından hareketle karşıt grup ya da sınıfların üzerinde yarattıkları baskı ve zorlamalarının şiddeti toplumun bütünlüğünün önemli bir belirleyicisidir. Bu yüzden de çatışma kaçınılmaz ve doğaldır.³³

2.4. DİNLERİN OLUŞUMUNDA KARİZMATİK OTORİTENİN ROLÜ

Durkheim'in iddiasına göre her din yaşamın belli koşullarına cevap verdiği için doğru kabul edilse de³⁴ kurumsal dinî yapılar içerisinde belli bir karizmatik liderin önderliğinde gerçekleştirilen ve mevcut dinî yapının doğruluğunu reddeden bir ayrışma söz konusudur. Dinin muhafazakâr yönünün gücü ve temsiliyeti sağlayan en önemli unsurlardan birisi şüphesiz etkin olarak kullanıldığında çok önemli bir güce dönüşen otoritedir. Otorite kavramı, ikna ve cebre başvurmak zorunda olmadan insanların davranışlarını yönlendirebilme gücü olarak tanımlanabilir. Otorite, eylemlerde açıklama yapmak ya da zor kullanmak veya yapıp etmeleri manipüle etmek mecburiyetinin ötesini ifade eder; şiddet kullanma tekeline sahip olunmasından ziyade ona kazandırdığı meşruiyettir. Bu anlamda iktidar başkalarının davranışlarını etkileme ve yönlendirebilme kabiliyeti olduğu halde, otorite direkt bunu yapma hakkı tanır. Dolayısıyla herhangi bir zorunluluktan ziyade rızaya dayanır.³⁵

Dinlerin oluşumunda çatışma olgusunun yanında kurucularının da derin etkileri bulunmaktadır. Weber'in kavramsallaştırmış olduğu otorite tiplerinden birisi olan Karizmatik Otorite, konumuz açısından hem Budizm hem de Hıristiyanlık için geçerlilik arz eder. Bir tür kahraman, peygamber veya aziz şeklinde görünen ve takipçilerini arzu ettiği şekilde yönlendirebilmesini sağlayan, çoğunlukla devrimci nitelikleri haiz bir güce yapılan bir atıftır. Karizmatik gücün en önemli emarelerinden birisi istisnai özelliklere sahip lidere duyulan mutlak güven ve ondan gelen şeyleri sorgulamadan kabul eden anlayıştır, burada otoriteye gönülden bir bağlılık söz konusudur. Bu anlamda var olan ilişki ağını rasyonellikle bağdaştırmak yersizdir, kısacası Karizmatik Otorite, sahip olunan vizyon ve belirlenen misyon

³² Ralf Dahrendorf, *Class and Class Conflict in Industrial Society* (California: Stanford University Press, 1959), 166-167.

³³ Sezgin Kızılcılık - Yaşar Erjem, *Açıklamalı Sosyoloji Sözlüğü* (b.y.: Saray Kitabevi, 1996), 110-111.

³⁴ Mehmet Ata Mirzaoğlu, "Din Sosyolojisi Perspektifinden Emile Durkheim: Dinin Kaynağı ve Toplumsal Anlamı", *Dorlion Journal* 1/1 (2023), 72.

³⁵ Hüseyin Bal, "Siyaset Teorisinde 'Otorite' Kavramı", *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 9/2 (2014), 247-251.

doğrultusunda yapılan çağrıya verilen cevap ve bu doğrultuda topyekün hedefe kitlenme ile özgülendir ki meşruiyeti sağlayan temel faktör de bu adanmışlıktır.³⁶ Bu yönden, “toplumlar, içinde bulunduğu geleneksel, tarihi ve sosyo-ekonomik şartlarının meydana getirdiği ortamlar aracılığıyla kendi karizmatik önderlerini meydana çıkarırlar; bu gibi karizmatik liderler genellikle toplumlarının en buhranlı dönemlerinde kendilerine en çok ihtiyaç duyulan zamanlarda ortaya çıkarlar.”³⁷ Buradaki olgu, liderin bireysel yetkinliğine ve yönlendirme gücüne bağlı olarak geliştirdiği dini inanç, ideoloji, vizyon ya da hikmetine dayanır ve bu da dinin daha çok kurucu yönü ve gelişiminde etkilidir.

Kurumsallaşmaya başlayan dinde toplumsal kurumlarla farklı özelliklere sahip bireyler ve geniş çapta ise sosyal grupların etkileşimi ile tabakalaşma oluşmaya başlar; Ralf Dahrendorf'a göre statüye dayalı toplumsal ilişkiler ağı, otorite sahipleri ile tabi olanlar arasında gerçekleşir, özelliği gereği bu ilişkiler sınıfsal bir gerilim vaadeder ve bu durum zamanla çatışmanın derinliğini arttırır.³⁸ Dahrendorf'a göre çatışmanın düzenlenebilirliği yalnızca örgütlenme ile gerçekleşebilir.³⁹ Tabakalaşmaya başlayan gruplar kendi çıkarlarını kollamak üzere harekete geçerler. Çıkar gruplarının oluşarak faaliyete geçmesi için toplumsal bir zemin oluşmalıdır. Yöneten ve yönetilen grupların oluşması durumunda, otoriteyi paylaşanlar, kendilerine tabi olanlar üzerindeki hâkimiyetini dini otorite vasıtasıyla açık çıkarlar üzerinden sağlar iken; aslında alt katmana ait bireylerin yetersiz bilinç / bilgi eksikliklerini kendi lehlerine kullanırlar ve gizli çıkarlarını devreye sokarak adil olmayan bir düzen tesis ederler. Çünkü bu alt katmandakiler yalnızca sahip oldukları pozisyon ve rollerin bilincinde olduklarından görevlerini sorgulamadan yerine getirmektedir. Alt sınıfın bilinçlenmesi sağlandığında tanın(a)mayan bu gizli çıkarların üzerindeki sır perdeleri yavaş yavaş kalkarak açığa çıkar ve kendi çıkarlarının bilincine erişen açık gruplar oluşmaya başlar; bunlar aynı zamanda çatışmanın kaynağı olarak toplumun değişmesinde temel rol oynarlar.⁴⁰

3. ÇATIŞMA KURAMI BAĞLAMINDA BUDİZM'İN DOĞUŞU

3.1. VEDİK KUTSAL METİNLERİ BAĞLAMINDA KAST SİSTEMİ

Vedalar, istila yolu ile yüzyıllar boyunca Kuzey Hindistan'a yayılarak bu bölgede hüküm süren *Ariler*⁴¹ tarafından ortaya konan Hint kutsal metnidir. Arkeolojik bir kalıntıya rastlanılmadığı için *Ariler*'in kökenlerine dair açıklamalar yetersiz kalmaktadır.⁴² Yaşadıkları

³⁶ Max Weber, *Bürokrasi ve Otorite* (Ankara: Adres Yayınları, 2023), 76-85

³⁷ Yılmaz Arı, *Alevilikte Dini Otorite: Değişim ve Süreklilik (Adıyaman Örneği)* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, 2019), 21. (Bu çalışma 2020 yılında Ankara'da Berikan Yayınları arasında *Değişim Sürecinde Alevilikte Dini Otorite, Adıyaman Dedeleri Örneği* ismiyle yayınlanmıştır).

³⁸ Bal, “Siyaset Teorisinde ‘Otorite’ Kavramı”, 252-253; Tarık Ak, *Ralf Dahrendorf Sanayi Dönemi Toplumlarında Çatışma ve Sınıf* (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 32.

³⁹ Haydar Gölbaşı, “Modernleşmeyi Engellenen Arkaik Bir Çatışma Sorunu: Alevi-Sünni Çatışmasının Arka Planı”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 9/1 (2008), 41-42.

⁴⁰ Aylin Yonca Gençoğlu, “Social Movements Regarding the New and the Old Paradigms (Eski ve Yeni Paradigmalar Açısından Sosyal Hareketler)”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 3/2 (2014), 312-313; Ak, *Ralf Dahrendorf*, 32-34.

⁴¹ *Ari* kavramı, *Avesta* dilinde *airya* kelimesi ile karşlanır ve “soylu” anlamına gelir.

⁴² Fuat Aydın, *Hint Dinlerine Giriş* (İstanbul: Eski Yeni Yayınları, 2021), 22-25.

yiyecek sıkıntısı nedeni ile yaklaşık MÖ. 1500-1250 yılları arasında Hindistan'a gelerek burayı işgal ettikleri tahmin edilmektedir. Bölgenin yerli halkı *Dravidler* ile aralarında çok yönlü bir kültür alışverişi gerçekleştirmişlerse de kendi kültürel hâkimiyetlerini kısa sürede kabul ettirmiş ve antik Hint alt kıtasının yerel inanç yapısını etkileyerek Brahmanizm'i kurmuşlardır. Bu sentez ile bölge inancının temeli sayılan tenasüh olgusunun yanı sıra kalıcı olarak yerleşecek kast sistemi de doğmuş ve coğrafi anlamda yerel unsurlar güneye doğru itilmiştir. Ariler Hindistan'da öylesine derin ve güçlü bir medeniyet kurmuştur ki inanç esasları Hindistan'a yakın bölgeleri bile tesiri altına almıştır.⁴³

Kast terimi "ırk, soy" anlamına gelirken kavramın Sanskritçesi olan *varna* ise tabakalaşmayı, sınıf, statü ve sosyal ayrışmaya sebep olan renkliliği ifade eder.⁴⁴ *Kast* sistemi, Hint toplum yapısının kadim dönemlerinden bu yana var olan dört grubu içerir: *Vedaların* kutsal sözlerinin koruyucuları *Brahminler*, savaşçılar ve yönetici sınıfı olan *Kşatriyalar*; çiftçi, zanaatkâr ve ticaretle uğraşan *Vaisyalar* ve Hindu toplumunun temelini oluşturan yoksul işçi ve hizmetçiler olan *Sudralar*.⁴⁵ Ayrıca dokunulmazlar olarak addedilen *Paryalar* adı verilen bir sınıf vardır ki onlar diğerlerinin artıklarını temizlemek gibi ağır işlerde çalışmalarının yanında yaşamlarını dilencilikle geçirmekte ve yiyeceklerini de genellikle çöpten temin etmektedirler. Söz konusu kast yapısının katı çizgileri sebebiyle konumlarından ötürü diğer kasta mensup olanlar, bu grupta temas etmekten hususiyetle kaçınırlar. *Rigveda*, bu kast ayırımını Tanrısal bir buyruğun tecellisi olarak zikreder.⁴⁶ Bu kutsal metinde geçen anlatıya göre androjenik ve aşkın bir varlık olan İlkel Kişi *Puruşa'nın* ağzından *Brahminler*, kollarından *Kşatriyalar*, bacaklarından *Vaisyalar*, ayaklarından da *Sudralar* var edilmiştir.⁴⁷ *Rigveda*'da yer almayan ancak kelime olarak renk anlamına gelen *varna* kavramını Hindistan'ı istila eden Arilerin, koyu renkli yerliler olan *Dravidleri* kendilerinden ayırıştırma amacıyla kullandığı anlaşılmaktadır. Ariler bölgeye gelmeden kendi toplumsal yapılarında var olan din adamı-yönetici/asker-zanaatkâr çiftçi tebayı ifade eden üçlü sisteme ek olarak işgal ettikleri Hint toplumunun yerlileri olan *Dravidleri* işçi ve hizmetçi olarak eklemeleriyle mevcut Hint toplum yapısı şekillenmiştir.⁴⁸ Görünürde dini bir sosyal tabakalaşmayı temsil eden kast sisteminin hakikatte ekonomik temelde ayrışmayı temsil ettiğini anlamak zor değildir. Yapı ekonomik bağlamda toplumsal bir iş bölümü olarak tasarlanmış, bu tasarıya uygun mesleki statüler ve bir iş planı oluşturulmuştur. İlahi bir karar olarak kabul edilen kast sistemi, mensuplarının kendi sınıfsal değerlerine sadece sosyolojik olarak değil aynı zamanda bir inanç unsuru olarak sahip çıkmasını ve buna dayalı bir hayata bakış sunması olarak değerlendirilebilir. Böylece her sınıfın yaşadığı bölge, çalışma saatleri, giyim-kuşam, yeme-

⁴³ Halide Rumeysa Küçüköner, "Hint Alt-Kıtasının Dini ve Kültürel Yapısının Şekillenmesinde Arilerin Rolü", *Şarkiyat* 10/2 (2018), 613-614.

⁴⁴ "Varna", *Britannica* (Erişim 23 Mart 2023).

⁴⁵ Aydın, *Hint Dinlerine Giriş*, 49.

⁴⁶ Mehmet Masatoğlu, "Hindu Kutsal Metinlerinde Yaratılış", *Bilimler Işığında Yaratılış - 6* (b.y.: Eğitim Yayınevi, 2023), 132.

⁴⁷ Feza Erdendoğdu, "Sosyal Tabakalaşma & Eşitsizlik", *Academia.Edu* (Erişim 03 Nisan 2023).

⁴⁸ Aydın, *Hint Dinlerine Giriş*, 49.

işme yani bütün hayat tarzı sınıfsal bir olguya dönüştürülmüş ve toplumsal değişme yol açacak sosyolojik etmenlerin önüne set çekilmiştir.

Dinler tarihi kronolojisinde *Vedalar*, insanlık tarihinin ortaya çıkarılmış en eski metinlerinden birisi olma özelliğini taşır. Dar anlamıyla *Rig*, *Yajur*, *Sama* ve *Atharva-veda*, geniş anlamı ile ise bu metinlere ek olarak *Brahmanalar*, *Upanişadlar* ve *Aranyakalardan* oluşur. Kaynağı konusunda iki hâkim görüş mevcuttur. Birincisine göre metinlerin tamamının ezeli-ebedi olduğuna inanılır, içeriğinde gizemli ve sırlı ifadeler vardır, dolayısıyla insan ürünü değil; vahiy mahsulü ilahi metinler olarak kabul edilmiştir. Diğer görüşe göre ise metinler rişi ismindeki bilgelerin zihinlerinde oluşmuş ve zaman içerisinde yazıya dökülmüştür, dolayısıyla bilgelerin kendi eserleridir.⁴⁹ *Rig-veda*, *Vedaların* en eski metnidir ve MÖ. 1500-1000 yılları arasında oluşturulduğu düşünülmektedir. Arilere ait antik dönem sözlü dinsel ve mitolojik geleneğin şiirsel bir derlemesi olarak tanımlanabilecek metin aşkın güçlere niyaz ve yakarış ilahilerinden oluşur.⁵⁰ *Rig-Veda* sonrasındaki dönemde oluşturulduğu bilinen *Yajur*, *Sama* ve *Atharva-veda* ise bu ilahilere ek olarak düzenlenen dini törenler ile ilgili metinlerdir. *Yajur*'da özellikle önem atfedilen kurban töreni esnasında okunacak dualarla yakarışlar, ayrıca büyü ve tılsımlara yer verilmiştir.⁵¹ Girift özellikleri nedeniyle metinleri özümseyerek törenlerde onu kullanacak bir din adamı grubu gerektirdiği için zamanla bu durum *Brahmin* adı verilen din adamları sınıfını ön plana çıkarmış⁵² ve Hint tarihinin ilerleyen dönemlerinde özel konumları gereği bu sınıf toplum içerisinde en yüksek konumu ele geçirmiştir. Vedik dönemin ikincil metinleri olan *Brahmanalar* ise bu yüksek kast mensubu *Brahminlerin* icra ettiği başta kurban ibadeti olmak üzere bütün ritüellerin, dahası bütün dini yorumların icra edildiği ayrıntıları ihtiva eder. Antik Hint dini uyarınca kurban *Vedalarda* özel bir öneme sahip olan, sadece *Brahmin* kastın yönetiminde gerçekleştirilebilen ve onun sayesinde refah, huzur ve düzenin sağlandığına inanılan toplumsal bağlamdaki en temel ibadettir. Bu alternatifsiz ibadetin sadece *Brahmin* sınıfın tekeline sunulması, kast yapısını vazgeçilmez sosyal bir yapıya dönüştürmüştür. *Upanişadlar* ise etimolojisinin ifade ettiği üzere üstat kabul edilen bir *Brahminin* dizinin dibine oturarak diğer insanların duymasına izin verilmediği Vedik sınırlarını ihtiva eden ilahi bilginin hoca-talebe ilişkisi içerisinde sözel aktarımını ifade eder. Bu bakımdan *Upanişad*'ın ihtiva ettiği bilgi inisiyetik, kişisel ve mistik olması hasebiyle yine *Brahmin* sınıfa has kabul edilebilir. Hint düşüncesi bakımından kritik bir öneme haiz olan bu kutsal metinler zamanla Hint dininin dogmatik inançları olan ve kesinlikle kast yapısı içerisinde anlaşılıp uygulanabilecek olan karma, samsara ve mokşa gibi kavramların dini felsefesinin aktarıldığı metinler haline gelmiştir.⁵³

⁴⁹ Ali İhsan Yitik - Hammet Arslan, "Vedalar Ve Kaynağı Üzerine", *Milel ve Nihal* 8/1 (Mart 2011), 226-227.

⁵⁰ Yitik - Arslan, "Vedalar Ve Kaynağı Üzerine", 227-233.

⁵¹ Ali İhsan Yitik, *Doğu Dinleri* (İstanbul: İsam Yayınları, 2014), 56-58.

⁵² Aydın, *Hint Dinlerine Giriş*, 23-24.

⁵³ Küçüköner, "Hint Alt-Kitasının Dini", 616-617.

Bunların yanında yine *Brahmin* sınıfın ortaya koyduğu mistik vedik tefsirler olan *Aranyakalar* ise, Budist felsefenin doğuşuna zemin hazırlayan ve aynı zamanda çağdaşı sayılan metinlerdir. *Aranyakalar*, içinde var oldukları toplumun *Brahmin* temelli din ve sosyal statü anlayışına dayalı ritüellerini ve Tanrı'ya ulaşma felsefesini reddeden ve onların sunduğu kurtuluş yolundan vazgeçerek yeni arayışlara giren mistik *Brahmin* ve *Kşatriya* mensuplarının çabaları sonucunda oluşan dini metinlerdir. Gerçekte *Aranyakalar*, *Brahmanaların* son dönemini ifade eder ve *Brahmanalarla Upanişadler* arasında felsefi bir geçişi de ifade eder. Bu anlamda *Kşatriyalardan* ayrılıkçı bir grup, *Brahmanizm*'in artan otoritesine tepki olarak ormana çekilmişler; her şeyi terk etme yemini etmiş, günlerini kurtuluş için meditasyonla geçirmiş ve kendi metinlerini bu doğrultuda ortaya çıkarmışlardır.⁵⁴ Kanlı kurban törenlerinin tasviri ya da kurallarının aksine bu törenlerin derin anlamını kavramaya yönlendirecek felsefi konulara yer verilmiştir. Bu metinlerle birlikte Hint düşünce sisteminin somuttan soyuta kaydığı dile getirilebilir.⁵⁵

3.2. KAST SİSTEMİNİN BUDİZM'İN ORTAYA ÇIKIŞINA ETKİSİ

Budizm'in Hinduizm'den ayrılarak Buddha'nın öğretileri doğrultusunda yeni bir felsefe ve din haline gelme sürecinde *Aranyakalar*'ın oluşturduğu münzevi ve mistik yaşam tarzının yanında kast sistemi tekelindeki karma-tenasüh ve mokşa anlayışının büyük bir etkisi vardır. Karma, Hint dinlerinde ortak bir kavramdır, buna göre yaşam döngüsünün sebebi cehalettir ve kurtuluş her ikisinde de nihai aydınlanma yani mokşa ile sağlanır. Fakat Hinduların bu yaşam girdabına atfettikleri anlamlar çok farklı olup aydınlanma hâli her birey için kabul gören bir inanç olmayıp kişinin karmasına yani kast sistemindeki her bir sınıfın eylemlerinin toplamı olarak kabul edilmiştir. Buna bağlı olarak eylemin niteliğini belirleyen ana unsur ise, kişinin doğduğu kastın gereklerini yerine getirip getirmediğidir. Bu sebeple insanın doğru bir yaşam sürmesinin ölçütü, içinde bulunduğu kast sınırlarında kalmasına ve buna riayet etmesinin sonucu olarak sürekli doğum-ölüm döngüsünde üst basamaklara erişebilmesiyle ölçülür.⁵⁶ Nihai amaç ise, Brahman-atman birlikteliğini sağlayarak samsaradan kurtulmaktır. Bu ise, insanın kendi özü olan Atman ile evrenin esası, ruhu ve kaynağı olan Brahman arasındaki birliğin, yani cehalet nedeniyle oluşan ayrılığın, ikiliğin ortadan kalkması ve evrende tek bir varlığın olduğunun öğrenilmesi ile sağlanabilir.⁵⁷

Buddha ise, ölüm ve yeniden bedenlenmenin Hint kültüründe olduğu gibi değişmez bir yasa olduğuna inansa da kast sisteminin aydınlanma konusunda insana getirdiği sınırlamayı reddeder. Varoluşsal olarak eşit yaratılmış akıllı bir varlık olan insanı her kim olursa olsun yeniden doğum ıstırabından kurtarmak kurduğu doktrinin ana görevidir. Bunu sağlamak için öncelikle bu acı ya da ıstırabın kaynağı olan cehalet, bilgisizlik ve nefsanî arzuları idrak etmek ve öğretilerdeki orta yolu takip ederek hayatın her alanını kuşatan ahlaki

⁵⁴ Aydın, *Hint Dinlerine Giriş*, 39.

⁵⁵ Yitik, *Doğu Dinleri*, 60-61.

⁵⁶ Aydın, *Hint Dinlerine Giriş*, 51-52.

⁵⁷ Aydın, "Dinlerde Kurtuluş Anlayışı", 96.

bir yaşam sürmek gerekmektedir; çünkü karmanın niteliği konusunda belirleyici ve insanı bu varoluşsal acıdan kurtaracak olan budur. Bu orta yol, dört kutsal gerçek (acı, acının kaynağı, acının durdurulması, acının durdurulmasına götüren yol) ve sekiz adımlı yoldan (doğru inanç, doğru düşünce, doğru söz, doğru davranış, doğru niyet, doğru odaklanma, doğru gayret ve doğru geçim yolları) oluşur ve bireyi yaşam arzusundan, tutkularından ve diğer bütün gerilimlerden aydınlanmaya doğru götürerek nirvanaya ulaştırır.⁵⁸

Buddha'nın öngördüğü aydınlanma anlayışı, hâliyle kast esasına göre oluşturulmuş mokşayı temel alan Hindu öğretisinden ayrılır. Bu yeni felsefede insana, sınıfın gereğini yerine getirmekle bir bakıma sınıfsal ve kümülatif bir rol yüklenmemekte, aydınlanma ve nihai kurtuluş, bireysel bir çabanın ürünü olarak, doğru şekilde yaşamaya bağlanır ve bu yolla insanın cehaletten kurtulacağına inanılır. Dönemin hâkim dini *Brahmanizm* ile Buddha'nın bu evrenselci görüşleri arasındaki bu derin fikir ayrılıkları zamanla sosyal bir çatışmayı doğurmuştur. Köklerini kast sistemi aracılığıyla engellemeye azami gayret gösterilen Ari-Dravidyen sıhriyet bağlarının meyvesi olan ve *Brahmin* inanç-uygulamaları küçümseyen yeni bir sosyal yapıdan alan Prens Siddhartha ve Buddha'ya dair aydınlanma hikâyeleri, muhtemelen iki farklı dini anlayışın çatışmasını da sembolize etmektedir.⁵⁹ Sakyamuni Buddha, *Brahmin* sınıfın tekelindeki politeist Tanrı sistemine, aşırılıklar barındıran ve bu anlamda uç noktalara ilerleyen çileci ya da hazcı ahlak ilkelerine, en önemlisi mevcut ruh anlayışına ve kurtuluş yolunun formalitelerine tepki göstermiştir.⁶⁰ Fakat bu durum fiziksel bir mücadeleye dönüşmemiş, Buddha'nın kişisel özellikleri ve zihni yapısının etkisiyle sadece pasif direnişle vuku bulan bir kopuş hâlinde gerçekleşmiş, grup olarak Buddha'nın görüşleri doğrultusunda ormanda münzevi bir yapılanma şekline ve yeni bir din kurulma sürecine girilmiştir.

Hinduizm'deki karma anlayışı, dinler tarihi açısından bir veri iken sosyolojik anlamda ve Dahrendorf'un Çatışma Kuramı açısından, kast sistemine dayalı dini otoritenin açık çıkarları üzerinden, yönetici Ari kastların toplumsal konum, statü ve göstergeleri kendi lehlerine değiştirirerek gizli çıkarlarını meşrulaştıran ve *Sudra* kastına itilen yerli halkın sömürülüşünü temsil eder. Burada iktidar, kutsal üzerinden meşrulaştırılmış, böylece var olan sınıfsal yapı korunmuş ve zamanla *Brahminlerin* rolü daha da artmıştır. Sonuç olarak diğer kastlarda bu tekelleşmeye verilen tepki sonucu oluşan toplumsal değişim muhtemelen Buddha'nın görüşlerinin *Kşatriyalardan* taraftar toplamasına ve bireysel fikir ve görüşlerin ötesine geçerek yeni bir din haline dönüşmesinde etkin bir rol oynamıştır. Nitekim anlatılara göre Buddha'nın ilk müntesiplerinin önce münzevi arkadaşları sonra da başta eşi ve üvey annesi olmak üzere kendi saray ahâlisi olması bir raslantı değildir. Diğer yandan çatışma

⁵⁸ Hüsamettin Karataş, "Sakyamuni Buda'nın Tarihsel Kişiliği ve Öğretisinin Yeni Bir Din Haline Geliş Süreci". *Dini Araştırmalar* 16/42 (2013), 139-140; Aydın, "Dinlerde Kurtuluş Anlayışı", 78-80.

⁵⁹ Hajime Nakamura, *Gotama Budha: En Güvenilir Metinler Üzerinden Yazılmış Bir Biyografi*, çev. Zeynep Seyhan (İstanbul: TİB Yayınları, 2012), 141.

⁶⁰ Akt. Karataş, "Sakyamuni Buda", 133.

kuramı uyarınca yerli Hint halkının kast yapısında hizmet sınıfı olarak eklemleendiğini ve karma anlayışının sınıfsal toplum yapısını korumak amacıyla bir kontrol mekanizmasına dönüştüğü söylenebilir. Onları hayata bağlayan tek değişim ümidi, görevlerini yerine getirerek yeniden doğduklarında bir üst sınıfa mensup olabilmeye hayalidir. Bu zamanla kısır bir döngüye dönüştürerek onların yaşam enerjilerini tüketmeye başlamış ve onları Budizm'e yönlendiren ana unsurlardan birisi haline gelmiştir.

3.3. BUDDHA'NIN TARİHSEL KİMLİĞİ VE VEFATI SONRASI BUDİZM'İN GELİŞİMİ

Buddha'nın tarihsel bir şahsiyet olup olmadığı sorusu, kendisinin doğduğu bölgede, MÖ. III. yüzyılda ilk Budist imparator olarak bilinen Aşoka tarafından dikildiği bilinen taşlar ve üzerlerindeki bilgilerin ortaya çıkmasıyla birlikte cevaplanmıştır.⁶¹ Budistler için Buddha, tarihsel varlığının ötesinde, mucizevi niteliklere haiz aşkın bir varlıktır.⁶² Bu nedenle, Budizm'in kurucusu olan Buddha'nın biri tarihin, öteki de mitolojinin konusu olan birbiriyle sıkça temas eden iki hayat hikâyesi mevcuttur. Kendisine izafe edilen bazı kutsal metinlerde insanları ve hatta tanrıları, ölümün işaret ettiği her türden hastalıktan kurtarma amacıyla gökten inen bir tür güneş tanrısı olduğu belirtilmekte ve kendisi sonsuzlukla ilişkilendirilmektedir.⁶³ Rivayetlere göre ıstırap içindeki insanların haline dayanamamış ve onları çileye dönuşen bu durumdan kurtarmak ve bir çıkış yolu göstermek için insan bedenine girmeye karar vermiştir. Aydınlanmanın gerçekleşeceği nihai gelişten önce farklı zaman ve bedenler vasıtasıyla birçok kez yeryüzüne inmiştir; bu noktada tarihsel Buddha bedeni, onun geliş gidiş sırasındaki yedinci bedenidir;⁶⁴ kaynaklara göre Hindistan'ın kuzeyinde yer alan Sakya devletinde dönemin hükümdarının ilk erkek çocuğudur. Kral Suddhadana, oğluna; gayesine ulaşmış, yetenekli, becerikli gibi anlamlar ifade eden "Siddhartha" adını koymuştur. Siddhartha ile birlikte kullanılmakta olan Gautama ise onun soyadı, Sakyamuni ise Sakya kabilesinin prensi anlamında kullanılmaktadır. Böylece Sakyamuni Buddha, kabilesinin prensi olması dolayısıyla savaşçı-yönetici *Kşatriya* sınıfa mensup birisi olarak dünyaya gelmiştir.⁶⁵

İlk defa yirmibeş yaşında izole bir biçimde lüks içinde yaşadığı sarayın dışına çıkar ve bu aslında onun gerçek yaşam ile tanışmasına vesile olur. Canlıların besin zincirinde birbirleriyle mücadele ettiklerini ve bu mücadelede birinin av diğerinin ise avcı olduğunu görür; av için mücadele ölüm ile biterken diğeri için ise yaşamsal bir aktivitedir; hayatın bu acı yönü Buddha'yı çok etkiler. Bir başka seferinde ise, hasta bir insana, yaşlı bir adama ve cenazeye rastlar; olağan görülen bu doğal gerçekler onu oldukça şaşırtır ve saray hayatını terketmeye karar verir. Altı yıllık bir süre zarfında *Aranyakalara* mensup insanlar gibi ormana çekilerek münzevi bir hayat geçirdikten sonra, ne saray hayatının ne de çileci yaşamın

⁶¹ Aydın, *Hint Dinlerine Giriş*, 115

⁶² Buddha'nın mucizevi doğum hikâyeleri için bk. Nakamura, *Budha*, 43-53.

⁶³ Aydın, *Hint Dinlerine Giriş*, 115-117.

⁶⁴ Yitik, *Doğu Dinleri*, 82-84; Aydın, *Hint Dinlerine Giriş*, 115-117.

⁶⁵ Akt. Karataş, "Sakyamuni Buda", 130-134.

mutluluğun şartı olmadığına kanaat getiririr. Tarihî verilere göre Prens Siddhartha'nın inzivaya çekildiği dönemin, sadece Buddha ve onun gibilerin değil *Brahmin* kastından pek çok din adamının *hiçliği* keşfetmek için inzivaya çekildiği bir arayış dönemidir.⁶⁶ Dolayısıyla Siddhartha da beş brahminle birlikte ormanlarda ağır çileciliğe başlamış⁶⁷ ve sonuç olarak kendi sistemindeki orta yol anlayışını keşfetmiştir. Buna göre münzevi yaşam ve maddi dünyanın zevklerine adanmışlığın yani iki ucun arasında dengenin yakalanması gerektiğini savunan Buddha, tekrar doğum çarkının ancak dört yüce gerçek ve sekiz dilimli yol vasıtasıyla aşılabileceğini ve böylece kurtuluşa erişilebileceğine inanmış ve bu yönde vaazlar vermiştir. Her ne kadar Hinduizm'e bir tepki olarak ortaya çıkmış olsa da Buddha öğretisinde yaşadığı bölgedeki dinlerin belirgin bazı özelliklerine yer vermiştir.⁶⁸ Bunun yanı sıra Buddha, bu makama yükselmeden önce Brahmanizm'in kast anlayışına aykırı olarak sahip olduğu liberal düşünce yapısını kendi cemaatine uygulamış, farklı ahlak kuralları tesis etmiş, kültürel ve toplumsal hayata dair birçok konuda esnek davranmayı tercih etmiş ve böylece, yaşamış olduğu coğrafi bölgeyi bütünleştirecek bir toplumsal yapı oluşturma amacı da gütmüştür.⁶⁹ Bunu yapmak adına Hinduizm'in katı kurallarına en önemlisi de kast anlayışına karşı çıkararak onu kaldırmış, zengin-fakir, erkek-kadın ayrımı yapmadan herkesi kucaklamış; dini kural ya da uygulamalardan ziyade toplumun, daha da önemlisi ayrı ayrı bireylerin mutluluğunu gözeterek eşitlikçi bir yapıya odaklanmıştır.

Hindistan'da Budizm öncesinde ve kısmen de Buddha'nın vefatından sonraki dönemde kadın, erkeğin hâkimiyeti altındaki bir eşya gibi görülmüş ve değeri de ne ölçüde yararlı olduğuna bağlı; kurtuluşları ise, ataerkil sisteme gönülden teslimiyet ve hizmet ile mümkün olmuştur. Sınıfsal olarak ise, tapınağa girme, kurban sunma, kutsal metne dokunma gibi dini yükümlülükleri yerine getirme yetkileri bulunmadığından görevleri üst sınıflara hizmetle yükümlü ve bu anlamda toplumun en alt katmanında yer alan *Sudralara* dâhil edilmişlerdir. Yani toplumun en küçük yapı taşı olan aile yaşamındaki kadının konumu, Hinduizm dinindeki *Sudraların* minyatür bir tezahürü gibidir. Fakat Budizm'in doğduğu ve toplum içerisinde yavaş yavaş serpildiği ilk dönemde hem dini öğretilerde hem de sosyal yaşamda radikal denilebilecek çeşitli değişiklikler yaşanmıştır. Buddha'nın yaşamış olduğu bu dönemde kadınların konumu değişken ve karmaşık bir yapı arz eder. O, başlangıçta sosyo-kültürel sebeplerle kadının toplumdaki yerine müdahale etmek istememişse de onların sahip olduğu konumunu yükseltme amacını taşıyan fikirler neticesinde, kadınlara manastıra girme ve kendilerini riyazet hayatına adanma olanağı sunmuştur; buna rağmen yine de onlara temkinli yaklaşmış, önlem olarak keşişelerin uyması gereken ek kurallar getirmiştir. İlerleyen dönemlerde ise, fikrini önemli ölçüde değiştirmiş, onların da aynı erkekler gibi manevi yeteneklere sahip olduklarını, dini uygulamaları icra edebileceklerini ve de en önemlisi

⁶⁶ Nakamura, *Budha*, 115.

⁶⁷ Nakamura, *Budha*, 123.

⁶⁸ Aliya Şarafullina, *Budizm'de ve Tibet Budizmi'nde İnanç Esasları* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013) 3-5; Akt. Karataş, "Sakyamuni Buda", 131-134.

⁶⁹ Nakamura, *Budha*, 379.

manevi aydınlanmaya ulaşabilme yeteneğine sahip olduklarını belirterek engelleri birbir aşan zihnin sadece cinsiyetinden dolayı farklı biçimde algılanamayacağını ifade etmiştir. Dönemin sosyo-kültürel yapısı ve içinde buldukları konum, kadınları yeni kurulan bu dine yönlendirmiştir. Kendilerine bu anlamda birçok özgürlük ve olanak tanındığı için toplumda Budizm öncesi Hindistan'ına nazaran daha saygın bir yer işgal etmişlerdir. Tüm bu gelişmeler neticesinde Budizm'in toplum içerisinde hâkimiyet alanının genişleyerek yayılmasına rağmen, kurucusu Buddha'nın vefatı sonrasında ataerkil anlayışa geri dönmüştür. Kutsal metinler kendisinin vefatından uzun bir süre sonra erkeklerden oluşan konsillerde belirlenerek kayda geçirilmiş; bu durum keşişlerin dini idareyi tamamen kontrolleri ele geçirmelerine sebebiyet vererek kısmen varlığı devam eden kadın karşıtı tutumun sürekliliğine neden olmuştur. Bu tavrın temel nedeni ise, keşişlerin dini kaygılarından ziyade kadınların toplumsal statü ve ekonomik anlamda yetki ve otorite kazanma kaygılarından kaynaklanmaktadır.⁷⁰ Hindistan'daki bu ataerkil yapı nedeniyle ilerleyen dönemlerde Budizm'in eşitlikçi aydınlanma anlayışını korumak isteyen gruplar, komşu coğrafyalara yönelmiş ve onu yerel bir din olmaktan çıkarmıştır. Budizm böylece dünyanın ilk fetihçi ve yayılcı dini haline gelmiş ve tarihsel süreç içerisinde dünyanın birçok bölgesine yayılmasına vesile olarak onu günümüzün en çok müntesipe sahip dinlerinden biri haline getirmiştir.

4. HİRİSTİYANLIĞIN YAHUDİLİKTEN KOPARAK YENİ BİR DİN HALİNE GELİŞ SÜRECİ

4.1. DÖNEMİN YAHUDİ MEZHEPLERİ

Hıristiyanlığın en azından Yahudilik içerisinde muhalif bir dini-siyasi hareket olarak ortaya çıktığı dönemde Yahudilik milli-dini bir bütünlüğe haiz değildi. Genel hatlarıyla, mabedi kendisine merkez edinen ve kendi malı gibi gören *Sadukiler* ile günümüze kadar Ortodoks çizgisini korumuş olan *Ferisiler* yer alırken *Ferisilerin* yorum tekelciliğini ifade eden sözlü geleneği/Talmud'u Yahudiliğin başat doktrini haline getirerek Tevrat'la neredeyse aynı değere yükseltmesiyle bu din içerisinde şekilci bir dogmatizm ön plana çıkmıştır. Yahudilik bünyesinde ne *Sadukilerin* hayat tarzını ne de *Ferisilerin* dogmatizmini benimseyen, bu yüzden münzevi bir çöl hayatına geçen *Esseniler* ise bilhassa *Ferisiler* tarafından heretik bir Yahudi fırka olarak nitelendi.⁷¹ Nasıralı İsa'nın bu mezheplerin hangisine mensup olduğu konusu ise tartışmalıdır. Hayata bakış açısı ve uygulamaları bakımından onu 1947'de bulunan ve *Essenilere* ait olduğu düşünülen Ölü Deniz Yazmaları ile birlikte bu mezheple benzeştirenlerin yanında onun her ne kadar tebliğ sürecinde *Ferisilerle* sürekli çekişme halinde olsa ve onlara ağır ithamlar yöneltse bile bir *Ferisi* olduğu düşüncesi hâkimdir ki S.W. Baron, Geza Vermes ve Paul Johnson gibi birçok yazar bu görüştedir.⁷² Bu dönemde Hz. İsa, *Ferisilerin* dinin özü yerine şekilciliği yeğlediklerini savunmuş ve onları dine dönük katı kuralları üretmeleri nedeniyle sıklıkla ve şiddetle eleştirmiştir.

⁷⁰ Hammet Arslan, "Budizm'de Kadının Konumu", *DEÜİFD* 39 (Haziran 2014), 148-174.

⁷¹ Bekir Zakir Çoban, "Bir Yahudi Olarak Hz. İsa", *DEÜİFD* 25 (2007), 46

⁷² Çoban, "Bir Yahudi Olarak Hz. İsa", 56-57

Sadukilerin diğer Yahudi mezheplerine göre en temel farkı Hz. Musa'ya inmiş olarak kabul edilen Tevrat'ı yegâne otorite olarak görmeleri ve dönemin hiçbir içtihadı hükmünü benimsememeleridir. Bunun bir sonucu olarak *Sadukiler* ölüm sonrası hayat, melek ve ruhların varlığını Tevrat'ta doktrine olmaması hatta Yahudi bilginlerin gayretiyle dine dâhil edildiğini düşünmeleri sebebiyle reddettiler.⁷³ Mezhepsel olarak varlıklarını sürdürdükleri dönemde tapınak yönetimi üzerinde etkili olmuş ve dini ritüel ve takdimleri düzenlemişlerdir.⁷⁴ *Sadukiler* hakkındaki olumsuz eleştirileriyle bilinen Renan bu konuda, “*Mâbetten geçinen, fakat onun mânasızlığını gören imansız aristokrasi sınıfından kimselerdi*”⁷⁵ sözlerini sarf eder. Dönemin ana tarihi kaynağı kabul edilen Josephus ise *Ferisiler* ya da *Essenilere* nazaran onlardan çok az bahseder. Onlar hakkında en keskin ifadeleri Tanrı'nın ya da kaderin insan hayatı konusunda müdahalesinin olmadığına inandıkları ve bu bakımdan bireyin iyi ya da kötüyü seçmesinin kendi tercihi doğrultusunda olduğu ve kendilerinden olmayanlara karşı besledikleri olumsuz tavır üzerinedir.⁷⁶ Haklarında yeterince doyurucu ve detaylı bilginin bulunmamasından dolayı söylenebilecek kesin bir ifade olmamasına rağmen kendilerinin tapınak yönetimi ile geçindikleri ve tapınağın manevi tarafının yanında maddi yönünden de geçimlerini sağladıkları söylenebilir. Ayrıca elde ettikleri maddi / manevi güç sayesinde de mülk sahibi ve tüccar gibi üst sosyal sınıfı temsil etmişler, sahip oldukları aristokrat yapı neticesinde de kendilerinden olmayanlara karşı ötekileştirici bir tutum takınmışlardır. MS. 70 yılında Kudüs'te yer alan Süleyman Mabedi'nin ikinci kez yıkılması sonrasında mezhepsel yaşantıları sona ermiştir.⁷⁷

Ferisiler Hz. İsa döneminde ve sonrasında da günümüze kadar Ortodoks Yahudiliğin çizgisinde ilerlemiş ve ezeli rakipleri *Sadukilere* nazaran daha uzun ömürlü oldukları için bu dinin Ortodoks çizgisini oluşturmuştur. *Sadukilerin* Mabel merkezliyetçiliğine karşın *Ferisiler*, alternatif tapınak fikri geliştirerek sinagoglar inşa etmişlerdir. Bu sinagoglar ise ibadet ve dua edilen mabetler olmalarının yanında çeşitli çalışmalar yürüttükleri birer toplantı alanları haline gelmiş ve sosyal yaşantının en önemli mekânları işlevini görmüştür. Buna rağmen Mabel'in önemi onların nazarında azalmamış hatta, *Sadukilerin* Mabel'i geçim kaynağı haline getirmelerinin aksine *Ferisiler* onu manevi değerinden dolayı daima yüceltmıştır. Diğer yandan onlar, tapınakların kimsenin malı olamayacağını, bütün din mensuplarının eşit derecede yararlanabilmeleri gerektiğini ve takdimelerden özellikle fakir halkın istifade edebilmesini savunarak Mabel'in manevi yönüne vurgu yapmışlardır.⁷⁸

Bunun yanında *Ferisiler* tarih içerisinde oluşan ve gelişen sözlü geleneği kutsal kabul etmiş ve bu birikimin bir Tevrat hukuku haline gelip ilerlemesi konusunda da derin bir

⁷³ Bekir Zakir Çoban, “Josephus'un Gözüyle İlk Yahudi Fırkaları”, *DEÜİFD* 27 (2008), 61-62.

⁷⁴ Hakan Olgun, “Yahudi Ferisiler ile Katolik Kilisesi Bağlamında Ortodoksi ve Heresi”, *Eskiyeni* 25 (2012), 106-107.

⁷⁵ Ernest Renan, *İsa'nın Hayatı* (İstanbul: MEB Yayınları, 1997), 164-165.

⁷⁶ Akt. Çoban, “Josephus'un Gözüyle İlk Yahudi Fırkaları”, 67-68.

⁷⁷ Olgun, “Yahudi Ferisiler ile Katolik Kilisesi Bağlamında Ortodoksi ve Heresi”, 106.

⁷⁸ Çoban, “Josephus'un Gözüyle İlk Yahudi Fırkaları”, 60-62.

motivasyona sahip olmuşlardır. Onların sözlü geleneğe dair baskın vurgusu Tevrat ve Talmud'un eşit ve birbirini açıklayan metinler şeklinde eşitlenmesine sebep olmuştur. Bu sebeple Talmud şeriatı konusunda katı bir tutum sergilemişlerdir; diğer mezheplerin bu sözlü geleneğe yeteri kadar değer vermediklerini öne sürmüşler ve kendilerinin seçilmiş halk Yahudiliğin gerçek temsilcileri olduğunu vurgulamışlardır. Hatta Babil Sürgünü'nün bile İsrailoğullarının bu hukuka uymamalarının neticesi olarak görmüşlerdir.⁷⁹ Josephus, diğer mezheplerle mukayesesi sonucunda onların orta yolu takip ettiğini belirtmiştir; *Sadukilerin* aksine *Ferisilerde* insan yaşamında Tanrı ve kader en önemli etkidir fakat aynı zamanda özgür irade de kabul edilmektedir. Bu bakımdan insan yapıp etmelerinden sorumludur ve ruhun ölümsüzlüğü inancı mevcudiyeti nedeniyle de diğer dünyada iyilik ve kötülüklerinden ötürü yargılanacaktır. Ortodoks kimliklerini halka doğru yansıtılabildikleri için onların üzerinde etkili olabilmiş ve bu onları siyasi bakımdan güçlü hale getirmiştir.⁸⁰ Dolayısıyla *Ferisilerin* en önemli ayırt edici özelliğinin sözlü geleneğe atfettikleri kutsallık olduğu net bir şekilde söylenebilir. Onların bu dogmatik Talmudist tavrı, dini ve toplumsal yaşantılarını zenginleştirse de Yahudiliğin özüne din dışı birçok uygulama ve âdetin girerek dinin başkalaşmasına ve katı bir disiplin çerçevesinde uygulanması doğrultusunda da dini şekilciliğe dönüşmesine ve merkezîyetçi bir yapının oluşmasına neden olmuş ve bu kuralları koyan ve uygulayan söz konusu fırkanın kendinden olmayanları dışlamasına zemin hazırlamıştır. Bu sebeple *Sadukiler* Mabel'in maneviyatını maddiyata çevirmekle, *Ferisiler* ise dine sonradan eklenen sözlü geleneğe kutsal metin ile eşit derecede önem vermeleri ve sürekli gelişen ve eklemlenen kural ve kaideler sonrasında da dini tamamen bir şekle sokarak buna uygun yaşamaları nedeniyle dinin özünü ve ruhunu yitirdikleri konusunda eleştirilmiştir.⁸¹

Ferisiler, sınıfsal yapılanma olarak ise Hz. İsa döneminin Ortodoks Yahudi dini kimliğinin bir görünümü olarak orta sınıfı işgal etmektedirler. Ayrıca, kendisini, *am haartez*⁸² anlayışıyla ayrı kılmış, eski Yahve inananlarını da kapsayan kast benzeri bir zümre yapıyı barındırmıştır. Kâhinlik ve Levi ailesinden bilgelerin dâhil olduğu bu ayrıcalıkları, İsrail halkı içerisinde sürdürmüş; fakat mezhep farklılıklarını tolere eden dindaşlık mefhumunu zamanla kaybederek uzlaşmacı tavırdan uzaklaşmıştır.⁸³

Hz. İsa ve *Ferisiler* arasında karşılıklı bir gerilim mevcut olmuştur ve süreç içerisinde iki taraf da birbirlerini sıklıkla eleştirmiş ve hitap ettikleri kitlenin aynı olmasından ötürü de kendi fikirlerine meşruiyet kazandırabilmek için Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesine kadar çekişme halinde kalmışlardır. Bahsi geçtiği üzere dini kural ve kaidelere fazlasıyla uyan ve bu bakımdan da diğer mezhepler tarafından sıkça eleştirilen *Ferisiler*, bu anlamda Hz. İsa'yı üç konuda tenkit etmiştir:

⁷⁹ Olgun, "Yahudi Ferisiler ile Katolik Kilisesi Bağlamında Ortodoksi ve Heresi", 106-109

⁸⁰ Akt. Çoban, "Josephus'un Gözüyle İlk Yahudi Fırkaları", 62.

⁸¹ Olgun, "Yahudi Ferisiler ile Katolik Kilisesi Bağlamında Ortodoksi ve Heresi", 106-109.

⁸² Kutsal toprakların halkı

⁸³ Akt. Kürşat Haldun Akalın, "İlk Hıristiyanlığın Kaynağı Olarak Essenizm", *UÜİFD* 17/2 (2008) 434-435.

Birincisi onun sebt gününe yeteri kadar saygı göstermemesidir. Hz İsa, kendisine gelen hastaları gün ayırt etmeksizin iyileştirmektedir, bu konudaki eleştiriyi sebti özel olarak ihlal etmek gibi bir amacı olmadığını Eski Ahit ve mevcut Yahudi uygulamalarından mantıksal açıklamalarla belirtmiştir.⁸⁴

İkincisi *Ferisilerin* temizlik konusundaki titizliği ve özenine uymamasıdır ki *Ferisiler* yemek öncesi ve sonrasında ellerin yıkanmasına dikkat etmekteydi; Hz. İsa ise ağızdan girenlerin değil çıkanların insanı kirleteceğini belirtmiştir.⁸⁵

Üçüncü ve son olarak ise, *Ferisiler* Hz. İsa'yı dindar olmayan ve temiz olmayanlarla ilişkilere girdiği, onların masasına oturduğu için eleştirmiştir, Hz. İsa ise görevinin bu olduğunu, bu anlamda doğru kişileri değil günahkârları çağırmaya geldiğini söylemiştir.⁸⁶ Bu tenkitlerin yanında Hz. İsa da *Ferisileri* kanun ruhuna uymayarak onu şekle indirgemekle ve gösterişle suçlamıştır; “*Kutsal yasayı ya da peygamberlerin sözlerini yıkmak için geldiğimi sanmayın. Ben yıkmaya değil bilakis tamamlamaya geldim. Size doğrusunu söyleyeyim, gök ve yer ortadan kalkmadan, her şey gerçekleşmeden, Kutsal Yasa’dan ufacak bir harf ya da nokta bile eksilmeyecek.*”⁸⁷ şeklindeki ifadesi *Ferisilere* cevap niteliğindedir. Ayrıca Hz. İsa onların sözleri ile davranışlarının uyuşmadığını, sosyal yaşamda yasayı uygulamada kılı kırk yarmalarına karşı kalplerinde kötülük ve sahtekârlık olduğunu belirterek onları ikiyüzlülükle suçlarken öğrencilerine de “*Ferisilerin söylediklerinin tümüne uyun ama asla yaptıklarını yapmayın, çünkü onlar söylediklerine kendileri uymazlar*”⁸⁸ şeklinde öğüt vererek onların manevi eksikliklerine dikkat çekmiştir.⁸⁹

Esseniler, mevcut veriler ışığında yaklaşık olarak MÖ. II. yüzyıl ve MS. I. yüzyıllar arasında İkinci Tapınak döneminde varlığını sürdüren bir Yahudi mezhebidir. *Esseni* kavramı etimolojik olarak sessiz, sakin, dindar, şifacı gibi kavramlarla ilişkilendirilir. Münzevi ve apolitik bir topluluk yapısına sahiptirler ve Kudüs'teki Hasmon hanedanına bağlı din adamlarının katı mabed merkezîliği olarak ifade edilebilecek baskı ortamı ve buna bağlı kendisini katı dini pratik ve uygulamalar şeklinde gösteren otoritesine tepki olarak Yahudiye bölgesinden ayrılmayı seçmiş, akabinde çölde, Kumran Mağaralarında bir çeşit komün ve münzevi hayatı sürmüşlerdir. Bu mağaradaki yaşamlarına dair bilgiye 1947’de bulunan *Ölü Deniz Yazmaları* sayesinde ulaşılmıştır. Fakat bu gruba ithaf edilen söz konusu kutsal yazmaların kesinlikle onlara ait olduğu konusunda hala soru işaretleri bulunmaktadır. Diğer yandan MS. I. yüzyıl yazarlarından Philo ve Josephus’un mezheple ilgili aktardığı bilgiler ile

⁸⁴ Mat.12: 1-13; Yu.5:9-18.

⁸⁵ Mat.15: 10-14.

⁸⁶ Mat.9:11-13; Lu.15:1-7.

⁸⁷ Mat.5:17-19.

⁸⁸ Mat.23:3.

⁸⁹ Çoban, “Bir Yahudi Olarak Hz. İsa”, 49-58.

bu yazmaların içeriği tutarlı gözükmekte ve aralarında ciddi anlamda paralellikler kurulmaktadır.⁹⁰

Komünal yaşamları nedeniyle ihtirastan uzak, kendi kendine yeten, tutumlu, birbirine saygılı ve hoşgörüyü ilke edinmiş mütevazı bir hayat benimseyen *Esseniler*, Roma hâkimiyetinin çetin şartlarında ihtiyaç sahibi dindar Yahudilere sahip çıkan bir ortak mülkiyet anlayışı geliştirmişler, paylaşımcı bir tavır takınmış, giyim, kuşamın sade olmasına dikkat ederek gösterişten uzak durmayı tercih etmişlerdir. Topluluk üyeleri yetişkin bireylerden oluşmaktadır, evlenme konusunda olumsuz bir görüşe sahip oldukları için dışarıdan evlat edinilen çocukları yetiştirerek gruba dâhil etmişlerdir. İnisiyetik, gizli bir komün yapısına sahip olmalarından ötürü cemaate kabul için adaylar yaklaşık üç yılı bulan bir deneme süreci öngörülmüş ve gizlilik yeminini zorunlu tutulmuştur. Bu, muhtemelen Roma işgalinde Yahudilerin sıkı takip altında olmalarından kaynaklanmaktadır. Vaftiz düzenleme, dini olayları anma adına toplu yemek törenleri icra etme, yemekten önce el yıkama, temizlik konusunda çok titiz davranma ve mallarını toplulukla paylaşma gibi özellikleri onları ilk dönem Hıristiyanların yaşam tarzına yaklaştırmaktadır. Katı bir kader anlayışına sahip mezhep, ayrıca ruhun ölümsüzlüğüne ve meleklerle inansa da tekrar dirilmeyi reddetmiştir. Yahudiliğin Mabel merkezli kurban törenlerini ise, asketik yaşam tarzının bir sonucu olan bireysel benliği kurban olarak verdiklerine inandıkları için icra etmemişlerdi. Bunun yanında et tüketmez, daha çok vejeteryan bir yeme adabını benimsemişlerdi. Her ne kadar tarihsel kaynaklara *Essenilerin* göç edip gittikleri Kumran'da katledildiklerini zikretse de onların yaşam tarzı ve Yahudiliğe karşı geliştirdikleri inanç ve zihin dünyaları onların gerek inanç dünyası gerekse maddi-manevi arınmayı temsil eden ayinsel uygulamaların Hıristiyanlık tarafından korunduğunu göstermektedir.⁹¹

Hz. İsa'nın dini yaşantısı ve toplumsal hayata bakış açısı ile *Essenilerin* yaşam tarzı arasında farklılıklar bulunsa da birçok benzerlik bulunduğu belirtilmelidir. Örneğin münzevi hayat tarzını benimseyen Kumran cemaatine benzer şekilde ilk Hıristiyanlar da tebliğ sürecinde ilk etapta sosyal çevrede bulunmaya özen göstermişler fakat zamanla kendi kabuklarına çekilerek manastırlarda münzevi bir hayat yaşamaya başlamışlardır. Yine iki taraf da kıyamete ve Mesih'in geleceğine inanmaktaydı. Diğer yandan *Essenilerde* Mesih düşüncesi İsrail'i eski görkemine kavuşturacak bir eskatolojik peygamber beklentisi şeklinde iken, kutsal savaşa inanmayan Hıristiyanlar Mesih'in gelişi ile ahir zamanda gerçekleşecek manevi düzlemi baskın bir Tanrı'nın Krallığı ideasına sahiptiler. Fakat bu farklılığı ilk Hıristiyanlardan itibaren bilhassa Roma inanç sisteminin bu yeni harekete karışması olarak da değerlendirmek mümkündür. Yine bu iki mezhep ritüel ve örgüt yapıları bakımından da oldukça benzerdir. Vaftiz uygulaması başta olmak üzere ekmeğin bölünmesi ve Mesih'in şölen sofrasına dair

⁹⁰ Akalın, "İlk Hıristiyanlığın Kaynağı Olarak Essenizm", 419-437; Okan Açıl, "Helenistik ve Roma Dönemlerinde Ezoterik Bir Yahudi Topluluk", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 48 (2022), 333-344. ; Muharrem Yıldız - Mehmet Meçin Meçin, "Gnosist Bir Yahudi Tarikatı: Esseniler", *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi* 16 (2013), 33-56.

⁹¹ Akalın, "Essenizm", 419-437; Yıldız - Meçin, "Esseniler", 33-56.

inançlar her iki grupta da kabul edilen inançlar arasında yer alır. Ayrıca, cemaat üyelerinin evlenmemesi ve münzevi harekete bireysel adanma da bir diğer benzerlik olarak zikredilebilir. *Essenilik* ile ilk Hıristiyanlar arasındaki en önemli benzerliklerden biri de Yahudi kutsal metnine getirdikleri yorumlardır. *Esseniler* kendi yorum yöntemleri uyarınca Eski Ahit ve Mesih'e dayalı eskatolojik bir kehanet sistemi geliştirmişlerdi. Bu bağlam sayesinde gerçek sırı ulaştıklarını, kıyametin yaklaştığını ve büyük savaşın patlamak üzere olduğunu düşünüyorlardı. Buna mukabil ilk Hıristiyanlar ise Mesih'in dönüşünü içeren kehanet metinleri ortaya koymuşlardı. *Essenilere* göre dinsel bilgi çerçevesi itibariyle eskatolojik nitelikte vahyedilmişti, Pavlus'un Mektupları'nda ve Yuhanna ve Matta incillerinde de benzer bir anlayış söz konusuydu.⁹² Aralarında yorum farkı ve çeşitli farklılıklar bulunmasından ötürü aynılıktan değil benzerlikten söz edilebilmekteyse de bu paralelliklerin etkisi ile *Essenilerin* MS.68'de Yahudi ayaklanmasını bastırmak üzere yola çıkan Roma askerlerinin Kudüs'ü ve Kumran manastırını yerle bir etmelerinden sonra tamamen yok olmadıkları ve sağ kalan üyelerinin önemli bir kısmının erken Hıristiyan gruplara katıldığı çıkarımına⁹³ ulaşılabilmektedir. Böylece Hıristiyanlığın gelişerek kurumsallaşmasında ve yayılmasında *Esseniliğin* de katkısının olduğu söylenebilmektedir.

4.2. YAHUDİ KÜLTÜREL ORTAMINDA NASIRALI İSA'NIN DAVASI

Hız. İsa'nın mesajı, tebliğ ettiği kitle, yaşamının sona erdiği anda Yahudiliğin hangi ekolüne mensup olduğu, insan-Tanrı ayırımına konu olan meseleler, tarihsel yaşantısı ve nasıl öldüğü gibi sorular hala bir tartışma konusudur. Kendisi hakkında bilgilerimizin birçoğu vefatından yaklaşık 30 yıl sonra yazılmaya başlanan ve MS. 60-110 yıllarına tarihlenen İncillere dayanır.⁹⁴ Bu bakımdan Tarihsel İsa'ya dair izler bulmak oldukça güçtür. Kutsal metinler dışında tarihsel veri niteliğinde birinci yüzyılda yaşamış pagan yazarlara ait somut bir bilgi bulunmamakla birlikte ikinci yüzyılda kısıtlı ve sıhhatinden şüphe edilen metinlerde kaynağı belirsiz rivayetler bulunmaktadır.⁹⁵ Yahudi kökenli yazarlara bakıldığında ise birinci yüzyıl için mevcut tek bilgi kaynağı Josephus'tur. Fakat Josephus'un Hız. İsa'nın kardeşi Yakup vesilesiyle kendisine yaptığı iki adet atıf her ne kadar otantik görünse de içeriklerinde İsa'nın Mesih olduğu, Yahudilerin önerileriyle haça mahkûm edildiği ve üçüncü gün yeniden dirildiği ifade edilmekte ve bunların orijinal kayda sonradan Hıristiyan bir müstensihin müdahalesi olduğu şüphesi hâkimdir. Bu yüzden Josephus'un kayıtları da tam anlamıyla onun yaşamına dair bir kanıt niteliği taşımamaktadır.⁹⁶ Diğer Yahudi literatürü ise bu konuda oldukça acımasız ve sert ifadelerle onu anmıştır. Onu bir gayrimeşru bir büyücü olarak görmüş ve

⁹² Yıldız - Meçin, "Esseniler", 52-56.

⁹³ Açıl, "Helenistik ve Roma Dönemlerinde Ezoterik Bir Yahudi Topluluk", 334; Yıldız - Meçin, "Esseniler", 35

⁹⁴ Nurullah Haydar Yurduseven, "Hıristiyanların Yahudi Toplumu ve Dininden Kopma Sürecinin Temel Etkenleri", *Kalemname* 7/13 (2022), 206

⁹⁵ Zafer Duygu, "İlk İki Yüzyılın Pagan Kaynaklarında Nasıralı İsa", *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 3/2 (2017a), 60.

⁹⁶ Duygu, "Nasıralı İsa", 74; a.mlf., "Nasıralı İsa'nın Erken Dönem Yahudi Literatüründeki İzlerine Dair Modern Değerlendirmeler", *Mukaddime* 8/1 (2017b), 157-158.

amacının İsrail'i yozlaştırma olduğunu belirtmişlerdir. Ana akım Yahudilik, Talmud külliyatında Hıristiyanlık inanç esaslarını ve kabullerinin de sahte olduğunu öne sürmüş ve bu oluşumu sapkınlık olarak tanımlamıştır. Öte yandan Yahudi klasik eserlerinde İsa Mesih ve Hıristiyanlara karşı güçlü bir düşmanlık etkisi ön plandadır.⁹⁷

Mevcut bilgiler ışığında Nasıralı İsa, MÖ. 4 yılında Roma İmparatorluğu sınırları içerisinde bulunan Filistin'e bağlı Galile bölgesinin Nasıra kasabasında bir Yahudi olarak dünyaya gelmiştir. Dönem itibariyle imparatorluk sınırları içerisinde pagan inanışlar yaygınlaştıkça da Roma yönetimi farklı din ve inanışlara olanak tanımaktaydı. Bu politika çerçevesinde Yahudilik, İulius Caesar tarafından yasal statüye kavuşturulmuştu. Bölge siyasi olarak Roma valilerince yönetilmekte olup dini özerkliğe sahipti. Özerkliğe rağmen idam cezası için yerel valinin onayı gerekiyordu. Marcus J. Borg tarafından *Paskalya Öncesi İsa* (Pre-Easter Jesus) olarak kavramlaşan İsa'nın kronolojik yaşam öyküsüne göre kendisini vaftiz eden Vaftizci Yahya'nın Herod Antipas tarafından idam edilmesinin ardından İsa, kendi misyon faaliyetlerine başladı ve MS. 30'da idamı Roma Valisi Pontius Platus tarafından onaylandı.⁹⁸

O, yaşamı boyunca Musa şeriatı uyarınca dönemin hem bozuk Yahudi inancını hem de onlardan bir kısmının desteğiyle hüküm süren Roma statükosunu tenkit etmekle kalmamış aynı zamanda Yahudilerin iddiasına göre de onu yıkmaya çalışmıştır. Bu anlamda hem şeriatı şekilciliğe indirgeyen, aşırı kuralcı, tekelleşmiş Yahudi din adamı zümresine⁹⁹ hem de kendisinin de yaşadığı toprakları işgal eden Roma'ya karşı mücadele etmiştir. Yine o, dini otoriteyi eleştirmekle kalmamış, bütün vaktini böylesi bir düzende sürekli marjinalleşen alt tabakadan insanlarla geçirmeye başlamıştır. Yoksul ve ezilenleri savunmuş, onlarla yemeğini paylaşmış, söylem ve eylemleriyle onları kısa görev sürecinde Tanrı'nın Krallığına hazırlamaya çalışmıştır. Bu bağlamda İsa, adeta devrimci bir lider gibi davranarak mevcut hiyerarşik yapıya meydan okumuş, sosyal düzeni değiştirmeye ve yerine daha adil bir halini tesis etmeye çalışmıştır. Böylece alt tabakaya mensup Yahudiler etrafında toplanmış, onun sosyal konumunu güçlendirmiş ve okların üzerine çekilmesine neden olmuştur. İsa'nın misyon faaliyetleri sırasında doğrudan Yahudilerin beklediği kral yani Mesih olduğunu ifade etmese de insanların onun etrafında kenetlenmesinde böyle bir inancın alt yapısı olduğu söylenebilir. Kendisini "Mesih'in öncüsü" olarak niteleyen Vaftizci Yahya'nın takipçilerine İsa'yı işaret etmesi, onun halk arasında pek çok mucizevi işaretler göstermesi, daha sonra İnciller'deki onun İsrail'in kralı olduğuna dair pasajlar,¹⁰⁰ üstelik sorgulanması esnasında Mesihlik iddiasını reddetmeyen ifadeler,¹⁰¹ kendisi doğrudan bunu iddia etmese de İsa'nın dönem itibariyle sıradan bir peygamber olarak değil Roma hâkimiyetini yıkacak bir kral

⁹⁷ Duygu, "Nasıralı İsa'nın Erken Dönem Yahudi Literatüründeki İzlerine Dair Modern Değerlendirmeler", 159.

⁹⁸ Mahmut Aydın, "Birbirine Tezat İki Farklı İsa Portresi "Paskalya Öncesi İsa versus Paskalya Sonrası İsa", *Milî ve Nihal* 4.1 (2007), 144-154; Duygu, "Nasıralı İsa", 59-79; Çoban, "Bir Yahudi Olarak Hz. İsa", 47-58.

⁹⁹ Ekrem Sarıkçıoğlu, *Kanonik-Apokrif İncillere Göre Hz. İsa: Hayatı ve Mesajı* (Ankara: Ankara Okulu, 2017), 91-92.

¹⁰⁰ Örnek olarak, "Ama melek ona 'Korkma Meryem' dedi, 'Sen Tanrı'nın lütfuna eriştin. Bak, gebe kalıp bir oğul doğuracak, adını İsa koyacaksın. ... Rab Tanrı O'na, atası Davut'un tahtını verecek." Lu.1:30-32.

¹⁰¹ Sarıkçıoğlu, *Hız. İsa*, 118-119.

olarak kabul edildiğini göstermektedir.¹⁰² Bu durum karşısında *Ferisi* Yahudiler, Roma valisi Platus'u, İsa'nın Roma düzeni karşısı biri olarak olduğu, halkı isyana teşvik ettiği gerekçesiyle kıskırtmış ve nihayetinde idamına hükmedilmesine sebep olmuşlardır. Sonuç olarak İsa, Yahudilerin Kralı sıfatı ve Roma'ya ihanet suçu işlediği gerekçesiyle çarmıhta ölmeye mahkûm edilmiştir.¹⁰³

Borg'un kavramsallaştırmasında *Paskalya Sonrası İsa* (Post-Easter Jesus) ise tam da bu anda başlar. Monoteist Nasıralı isyankâr bir Yahudi köylü, çarmıha gerilmesinden sonra Oğul Tanrı sıfatıyla Tanrı'nın yeryüzündeki bedenleşmiş haline geçiş yapmıştır. Dönemin insanını hiyerarşik yapıyı birlikte yıkmak için ve Tanrı'nın Krallığı için onları hazırlayan, gezgin bir vaizci peygamber görünümünden tanrısal varlık konumuna nasıl geçebilmiştir sorusunun belki de en basit cevabı Pavlus'tur. Yeni Ahit'in ilk yazılarından birisi olan ve Pavlus'un muhtemelen MS. 49-50 yıllarında kaleme aldığı düşünülen Romalılara Mektup'unun etkisi büyüktür; burada İsa, Davut'un soyundan gelen ve öldükten sonra dirilen Tanrı oğlu olarak tanımlanmaktadır. Dönemin Yahudilerinde de Tanrı Oğlu kavramı kullanılmakla birlikte bu ifade daha çok manevi önderler için kullanılmaktaydı, ilk Hıristiyanlar toplumunda da İsa, Tanrı'nın kuzusu, Tanrı'nın sözü ve hikmeti gibi terimlerle anılmaktaysa da bu mecazi olarak değerlendirilmekteydi. Zamanla ise bu atıflar Pavlus'un önderliğindeki Hıristiyan teologlar tarafından sistematize edilerek literal bir hal almıştır. Akabinde kanonik incillerde de bu konu işlenmiş ve Nasıralı İsa yavaş yavaş ezeli Rab, Tanrı'nın Oğlu İsa'ya dönüşmüştür.¹⁰⁴

4.3. İSA MESİH'İN KARİZMASIYLA HİRİSTİYANLIĞIN KURUMSALLAŞMA SÜRECİ

Hz. İsa, temelde vermek istediği mesajla hem bir sonun habercisi hem de yeni bir başlangıcın müjdecisi olmuştur. Yaklaşan son düşüncesi, Yahudi geleneğinde var olan eskatolojik bir beklenti ile ilgili idi ve yaygın kanaate göre tam da bu süreç içerisinde bir mesih-kral bekleniyordu. Nasıralı İsa, Tanrının egemenliği adına bu mesih profiline çok uygundu; Vaftizci Yahya, gördüğü herkesi "*Tövbe edin! Göklerin Egemenliği yaklaşmıştır.*"¹⁰⁵ şeklindeki mesajı ile tövbeye çağırıyor ve vaftiz ederek günahlarından arındırmaya çalışıyordu, Nasıralı İsa da kendisi tarafından vaftiz edilmiş ve Yahya'nın tutuklanması sonrasında şehit edilmesi ile birlikte mesajının taşıyıcısı haline gelmiştir: "*Zaman geldi, Tanrı'nın Egemenliği yaklaştı. Tövbe edin, Müjde'ye inanın!*"¹⁰⁶ Ayrıca mesajın yanında az bir yiyecek büyük bir kalabalığı doyurma, hastaları iyileştirme, ölüleri diriltme, şeytanları kovma gibi eylem ve mucizeleriyle derin etkiler bırakmıştır. Halk bütün bunları saf imanı sayesinde Tanrı tarafından bahşedilmiş bir güç vasıtasıyla yapabildiğine inanıyordu. Mevcut kaynaklar doğrultusunda Hz. İsa'nın taşıdığı mesaja paralel olarak yaşadığı toplumsal çevre sosyo-kültürel anlamda derin bir kriz ve çöküşün pençesindeydi. Halk üzerinde nüfuzunu

¹⁰² Sarıkçıoğlu, *Hz. İsa*, 67-68.

¹⁰³ Aydın, "Birbirine Tezat İki Farklı İsa Portresi", 148-150. ; Çoban, "Josephus'un Gözüyle İlk Yahudi Fırkaları", 60-63. ; Çoban, "Bir Yahudi Olarak Hz. İsa", 56-58.

¹⁰⁴ Aydın, "Birbirine Tezat İki Farklı İsa Portresi", 150-154.

¹⁰⁵ Mat.3:2.

¹⁰⁶ Mar.1:15.

derinleştiren Yahudi din bilginlerinin, zaman içerisinde üretilen, kendi dönemlerinde de geliştirilerek devamlılığı sağlanan dini hukuk kurallarına kattıkları yorumlar, kendi kişisel amaçlarına hizmet etmekteydi ve böylece toplumsal yapı üzerinde siyasi bir hâkimiyet kurulmuş ve halk denetim altına alınmıştı. İşte Hz. İsa'nın karizmatik kişiliğiyle bu dini otoriteye dayalı yapıya başkaldırması, onu yıkarak ortadan kaldırmaya çalışması ve seçkin ya da elitin bulunmadığı, tapınağın alışveriş merkezi olarak kullanılmadığı, kuralların menfaatler doğrultusunda belirlenmediği, maddiyat, gösteriş, çıkar ve rıyanın yerine adalet, merhamet, sadakat gibi temel ahlaki değerlere dayalı bir düzen ile yani Tanrının krallığı ile değiştirmeye çalışması onu toplumsal bir önder kılmaya yetmiştir. Önceki paragraflarda da belirtildiği gibi bu sosyal yapıyı doğru ve adil bir şekilde yeniden tanzim etme amacına ek olarak yeni bir din gayesinin bulunmadığını, yalnızca mevcut dini tamamlamaya geldiğini sıklıkla belirtmesi de halk nezdinde dini yapıyı güçlendirme isteğinden ileri gelmektedir. Öyleyse Nasıralı İsa ya da Hz. İsa, yaşamını sürdürdüğü toplumun dini otorite çerçevesinde, belirli bir zümrenin menfaatleri doğrultusunda kurgulanmış bu düzenin yanlış ve eksikliklerini belirlemiş ve onu değiştirebilmek adına önce halkı uyarmış, eylem, mucizeleri ve en önemlisi de taşımış olduğu mesajla mevcut siyasi düzene başkaldırmış ve dini temelli bir protesto hareketi başlatmış fakat Yahudi elitleri ve Roma iktidarının birlikte hareket etmesi neticesinde hedeflediği düzeni tesis etmesine mani olunmuştur.¹⁰⁷

Hz. İsa'nın vefatından sonraki yaklaşık 10 yıllık süreçte Hıristiyanlık, Yahudilikten koparak yeni bir din haline gelmeye başlamıştır. İsa, yeni bir din ortaya koyma amacında olmadığını ve Yahudiliğin temellerini yeniden canlandırmak istediğini defaatle belirtse de vefatıyla cemaate katılan Pavlus'un farklı yorumları sayesinde, Hz. İsa'nın kardeşi ve ondan sonraki ilk Hıristiyanların lideri Yakup ile aralarında tartışmalar sonucu bölünme süreci başlamıştır. Bu süreçte Pavlus'un önderliğinde bölünmenin önüne geçebilmek adına MS. 41-42 yıllarında Kudüs'te Havariler Konsili toplanmıştır. Bu konsil kritik bir öneme sahipti; zira cemaat ikiye bölünmenin eşiğindedi, bir tarafta Yakup'un liderliğindeki Yahudi kökenli ve Hıristiyanlığı onun devamı olarak gören erken Hıristiyan grup, diğer tarafta ise Pavlus'un başını çektiği pagan kökenli Hıristiyanlar vardı. Tartışmalar günlerce devam ettiyse de birlik ve beraberliği sağlayacak sonuçlar alınmamış ve nihayetinde de bölünmenin önüne geçilememiş olup; Pavlus'un Gentile misyonuna başlaması ile birlikte de yeni kurulan bu dine taraftar kazandırabilmek adına Yahudi şeriatında esneklik sağlamaya çalışması ve kurallarda değişiklik yapması ile birlikte Hıristiyanlık, fiili ve itikadi olarak Yahudilikten kopmaya başlamıştır. Bu anlamda cemaatteki en büyük kırılmanın Pavlus'un Yahudi olmayan milletlere tebliğ faaliyeti sırasında Musa'nın şeriatının bazı kurallarından muaf tutma gibi sağladığı kolaylıklar olduğu söylenebilir; böylece dini ritüellerin yerini onun nazarında iman ve kurtuluş fikri almış ve Hz.İsa'nın kardeşi Yahudi kökenli cemaat lideri Yakup'un da ölmesi ile birlikte hızlanan bu süreçte, sayıları hızla artan pagan kökenli Hıristiyanlar, Yahudi kökenli

¹⁰⁷ Şinasi Gündüz, *Pavlus Hristiyanlığın Mimarı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004), 186-199.

erken Hıristiyanlara nazaran çoğunluğu sağlamaya ve üzerlerinde baskı kurmaya başlayarak onları Filistin dışına itmeye başlamıştır. Yahudi kökenli cemaat ise, huzuru kendi içerisine kapanmakta bulmuş; bulunduğu bölgeden göç ederek Doğu Filistin'in çöle yakın bölgelerinde yaşamlarını idame ettirmeye başlamıştır. Kendi içlerine kapanarak güçlü bir misyonerlik faaliyeti içerisine girmedikleri için de sayıları gittikçe azalmış ve nihayetinde kendilerinden 5. Yüzyıl sonu itibariyle bilgi akışı sağlanamaz olmuştur. Hıristiyanlık ise kurumsallaşmaya başlamış ve bu anlamda kendi ibadethanelerini inşa etmiş, kutsal kitaplarını belirlemiş ve kendine has bir ritüel tarzı belirleyerek dini kimliğini oluşturmuş ve tamamen dini bağımsızlığını sağlamıştır.¹⁰⁸

Halk üzerinde nüfuzunu zaman içerisinde derinleştiren Yahudi din bilgileri, Hz. Musa'nın şeriatına kendi menfaatleri doğrultusunda yaptıkları eklemeler ve kattıkları yorumlarla toplumsal yapı üzerinde siyasi bir güç elde etmiştir. Bu merkezîyetçi tavır yanında sözlü geleneklere yasayla eşit değer atfetmeleri sonucunda dinin özünü ve ruhunu ikinci plana atarak onu maneviyattan kopuk birçok uygulama ve adetten ibaret katı kurallar dizisine dönüştürmüş ve bu konuda benimsenen sert ve tavizsiz tutum, uymak istemeyenlerin dışlanmasına yol açmıştır. Denilebilir ki dini otorite burada yine hem açık hem de gizli çıkarı şekillendirmiştir; açık çıkar, dini elitist zümrenin, dini vecibeleri tam anlamıyla doğru olarak uygulamak ve dini, hayatın merkezine koyarak ona hak ettiği saygıyı gösterme eğiliminin merkezi bir tür uygulayıcısı olma görevini kendisinde görmesi iken, gizli çıkar, dini kendi tekeline alarak toplumsal yapıyı çıkarları doğrultusunda yeniden kurgulamak, sosyal yapının keskin bir belirleyicisi haline getirmek ve kendisinden olmayan ya da bu sistemin içerisinde kal(a)mayan kesimi dışlayarak ötekileştirmektir. Hıristiyanlığın Yahudi toplumunun derin bir kriz içerisinde bulunduğu bu bunalımlı döneminde bir kurtarıcı olarak dünyaya geldiğine inanılan Hz. İsa karizmatik kişiliği ile kitleleri peşinden sürüklemiş ve mevcut sosyal yapıyı daha adil bir düzene dönüştürme amacıyla bir protesto hareketi başlatmış; fakat görevini tamamlayamadan şehit edilmiştir. Ama vefatı sonrasında Pavlus'un önderliği ve yazılan İncillerle birlikte sevgiye dayalı Tanrının egemenliği tesis edilmeye çalışılmıştır.

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Dinler toplumsal ilişkilerin başat unsurlarından birini teşkil etmektedir ve kast benzeri sınıfsal oluşumlar veya mezhepler ortaya çıktığında bu ilişkiler ağında en az din olgusu kadar çatışma kavramı da etkili olmaktadır. Dinin hem muhafazakâr yönün belirginleşmesine katkısı vardır hem de otoritenin gizli ve açık çıkarlar doğrultusunda kullanılmasıyla tahakküm altında kalan grup, oluşum ya da sınıfların kendi bilinçlerine varmaları halinde onları harekete geçiren bir etkiye sahiptir. Bu çalışmada Budizm ve Hıristiyanlığın doğuşu karşılaştırıldığında her iki dinde aynı durumun varolduğu sonucuna varılmıştır.

¹⁰⁸ Ekrem Sarıkçıoğlu, "Yahudi-Hıristiyan İncilleri", *OMUİFD* 10/10 (1998), 7; Yurduseven, "Hıristiyanların Yahudi Toplumu", 201-203.

Marksist bazı düşünürler tarafından çatışma olgusunun temel anlamı dışında bütünleştirici yönüne vurgu yaptıkları görülmüştür. Bu iki din göz önüne alındığında bu sonucu çıkarabilmemiz mümkün değildir. Çatışma her daim sınıfsal yapının olduğu bütün zeminlerde vardır ve sınıflar gizli ya da açık çıkarların ve kendilerine uygulanan tahakkümün farkına varamadıklarında toplumu bütünleştirebilir; çünkü onu etkisiz kılarak yanılığa sebebiyet verir. Bu noktada yabancılaşma seviyesi kritik bir öneme sahiptir. Kişi ya da sınıfsal oluşum kendisine ne kadar yabancılaşırsa çatışma olgusu da o kadar “bütünleştirici” olur. Buradaki bütünleştiricilik fark edilebileceği gibi sahte ve icat edilmiştir. Düzeni yaratan her kimse aleyhte geriletmiş sınıfsal yapıyı yabancılaştırabilirdiği seviyede sınıfsal ayrışma ve tabakalaşmanın tohumlarını serpmiş olur. Çatışmanın bütünleşmeye yol açabilmesi, yalnızca yaratılan sosyal farklılıkların ve aleyhte var edilen unsurların yok edilmesi ya da lehtekilerin eşitlenmesi ile gerçekleştirilebilir ki bu da bilinçli bir direniş ya da başkaldırı ile mümkün olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Toplumsal ilişkinin doğasını otorite ilişkileri üzerinden açıklayan Weber çatışmayı güç merkezleri arasında gerçekleşen ve içerisinde değer ve normların da aktif olarak bulunduğu bir süreç olarak ifade eder. Ayrıca çatışmayı besleyecek süreçler toplumsal tabakalar arası eşitsizliklerden kaynaklanabileceği gibi toplumu yöneten otoritelerin meşruiyet arayışından da meydana gelebilir. Benzer şekilde modern çatışma kuramcısı Dahrendorf’un toplumsal ilişkilerin analizinde otoriteye özel bir önem atfeden gizli/açık çıkar kavramsallaştırması sınıfların birer sömürü aracı haline gelebildiklerini göstermektedir.

Antikçağda Kuzey Hindistan’a gelerek mevcut coğrafyayı istila ve kendi kültürlerini yerel halklara empoze eden *Ariler*, üçlü sınıfsal yapısının en altına siyahi yerel halkı yerleştirerek onları bir hizmetçi sınıfa dönüştürdükleri kast sistemi vasıtası ve dini hukukun yetkisiyle tahakküm altına almıştır. Zaman içerisinde din adamlarından oluşan *Brahmin* sınıfı yükselişe geçerek toplum üzerindeki gücünü arttırmıştır. *Brahminlerin* artan otoritesini ve dini şekilciliği daha fazla kabullenmeyen *Kşatriyalardan* bir grup ormana çekilerek münzevi bir hayat sürmüşler ve *Aranyakalar* ismini verdikleri literatürle de yeni bir felsefi evreyi başlatmışlardır. Bu dönem Buddha’nın inzivaya çekilerek aydınlandığı döneme tekabül eder ki Kşatriyadan saraylıların ve yerli halk *Dravidler* yani *Sudraların* onun kurduğu dine geçmeye başlamaları da benzer süreç içerisinde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bu ayrılıkçı grup fiziksel bir çatışma olmaksızın ortaya çıkan Budist felsefenin tezahürü olan pasif direniş ile zihinsel bir kopuş yaşamışlardır. Böylece toplumda zihinsel çatışmalar ve kopuşların yeni bir dini harekete yol açabileceği görülmüştür.

İsa-Mesih’in karizmatik kimliği etrafında şekillenen Hıristiyanlık ise, dönemin birbiriyle gerilim içerisinde olan üç Yahudi mezhebin arasından çıkmıştır. Bilhassa *Ferisiler* ile Hz. İsa arasında onun misyon hareketine başladığı ilk andan itibaren çekişmeler yaşanmış, bu durum *Ferisilerin* Hz. İsa ve ilk Hıristiyanlara karşı fiziki saldırılarına kadar varmıştır. İsa-Mesih’in manevi liderliği altında başlatılan bu hareket, ölümü sonrasında on yıllarla

ölçülebilecek kısa bir süre içerisinde kurumsallaşarak bir din halini almıştır. Yine İsa sonrası Hıristiyan cemaatin liderliğine geçen Pavlus da bu hareketin dine dönüşmesi noktasında etkili olmuş ve bu anlamda karizmatik otoriteye örnek teşkil etmiştir. Dolayısıyla Budizm ve Hıristiyanlığın ortaya çıkışını çatışmacı kuram ve karizmatik liderler önderliğinde gerçekleşen bir sosyal hareket olarak da değerlendirmek mümkündür.

Yazarlık Katkısı

Araştırma tek yazarlı olarak yürütülmüştür.

Etik Kurul Beyanı

Araştırma doküman incelemesine dayalı olup; etik kurul onayı gerekmemektedir.

KAYNAKÇA / REFERENCES

- Açıl, Okan. "Helenistik ve Roma Dönemlerinde Ezoterik Bir Yahudi Topluluk". *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 48 (2022), 331-348.
- Ak, Tarık. *Ralf Dahrendorf Sanayi Dönemi Topluluklarında Çatışma ve Sınıf*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Arı, Yılmaz. *Alevilikte Dini Otorite: Değişim ve Süreklilik: Adıyaman Örneği*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Arı, Yılmaz. *Değişim Sürecinde Alevilikte Dinî Otorite, Adıyaman Dedeleri Örneği*. Ankara: Berikan Yayınları, 2020.
- Arı, Yılmaz. "Toplumsal Değişim Ve Din". *Asya Studies* 5/16 (Haziran 2021), 131-142. <https://doi.org/10.31455/asya.958362>.
- Arslan, Hammet . "Budizm'de Kadının Konumu". *DEÜİFD* 39 (Haziran 2014), 147-179.
- Akalın, Kürşat. "Yeni Ahit'teki Buddha'nın Sözlere ve Bilgeliği". *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi* 5/1 (2015), 70-91.
- Akalın, Kürşat Haldun. "İlk Hıristiyanlığın Kaynağı Olarak Essenizm". *UÜİFD* 17/2 (2008) 419-438.
- Akdağ, İnan. "Çatışma Teorisi Bağlamında Tarihsel-Toplumsal Çatışmanın Değişen Biçimleri Üzerine Bir İnceleme". *Opus International Journal of Society Researches* 15/1 (2020), 5231-5251.
- Arslan, Durmuş Ali. "Sınıf Teorisinin Açmazları ve İktidar Analizinde Bir Alternatif Olarak Elit Teorisi". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 16/1 (2006), 363-382.
- Arslan, Hammet. "Dinler Tarihinde Bir Mukayese Örneği: G. Parrinder'in Bakış Açısıyla Avatara ve Enkarnasyon". *Oksident* 1/1 (2019), 41-58.
- Aydın, Fuat. "Dinlerde Kurtuluş Anlayışı (Teorik Bir Giriş Denemesi)". *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 1/1 (2015), 71-101.
- Aydın, Fuat. (2021). *Hint Dinlerine Giriş*. İstanbul: Eskiyeeni Yayınları, 2021.
- Aydın, Mahmut. "Birbirine Tezat İki Farklı İsa Portresi "Paskalya Öncesi İsa versus Paskalya Sonrası İsa". *Milel ve Nihal* 4.1 (2007): 143-156.
- Aydınalp, Halil. "Sosyal Çatışma ve Din". *UÜİFD* 19/2 (2010), 187-215.
- Bal, Hüseyin. "Siyaset Teorisinde 'Otorite' Kavramı". *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 9/2 (2014), 247-255.
- Beylur, Suat. "Muhafazakâr Düşünce ve Sosyal Değişim". *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/3 (2022), 1205-1217.

- Bingöl, İlhan. "Toplumsal Teoride Çatışmanın Klasik Kökleri Üzerine Bir Değerlendirme: Karl Marx, Max Weber, Georg Simmel". *Akademik Matbuat* 6/1 (2022), 111-136.
- Çoban, Bekir Zakir. "Bir Yahudi Olarak Hz. İsa". *DEÜİFD* 25 (2007), 43-58.
- Çoban, Bekir Zakir. "Josephus'un Gözüyle İlk Yahudi Fırkaları". *DEÜİFD* 27 (2008), 57-69.
- Dahrendorf, Ralf. *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Standford: Standford University Press, 1959.
- Doğan, Sait. "Sosyal Değişme ve Din". *Istanbul Journal Of Sociological Studies* 27 (2003), 41-48.
- Doğan, Şahin. "Max Weber ve Sabri F. Ülgener'de Zihniyet-Din İlişkisi". *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/2 (2015), 203-226.
- Duygu, Zafer. "İlk İki Yüzyılın Pagan Kaynaklarında Nasıralı İsa". *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 3/2 (2017a), 57-81.
- Duygu, Zafer. "Nasıralı İsa'nın Erken Dönem Yahudi Literatüründeki İzlerine Dair Modern Değerlendirmeler". *Mukaddime* 8/1 (2017b), 155-172.
- Erdendoğdu, Feza. "Sosyal Tabakalaşma & Eşitsizlik". *Academia.edu*. Erişim 15 Austos 2017. <https://pamukkale.academia.edu/FezaErdendoğdu>
- Erdoğan, Umut. "Sanayi Toplumları Bağlamında Dahrendorf'un Sınıf Anlayışı". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 22/41 (2021), 1457-1489.
- Erkal, Mustafa. "Sosyal Değişme ve Sosyal Gelişmeye Çağdaş Bir Yaklaşım". *In Journal of Social Policy Conferences* 31 (1982), 297-328.
- Gençoğlu, Aylin Yonca. "Social Movements Regarding the New and the Old Paradigms (Eski ve Yeni Paradigmalar Açısından Sosyal Hareketler)". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 3/2 (2014), 305-323.
- Göçmen, Akif - Güç, Ahmet. "Konsillerin Budizm Tarihindeki Yeri ve Önemi". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 8/2 (2022), 893-913.
- Gölbaşı, Haydar. "Modernleşmeyi Engelleyen Arkaik Bir Çatışma Sorunu: Alevi-Sünni Çatışmasının Arka Planı". *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 9/1 (2008), 69-81
- Gölbaşı, Haydar - Mazlum, Ahmet. "Çatışma Odağında Alevi-Sünni İlişkileri ve "Öteki" Algısı". *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* 7 (2010), 320-25.
- Gündüz, Şinasi. *Pavlus Hristiyanlığın Mimarı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.
- Karataş, Hüsamettin. "Sakyamuni Buda'nın Tarihsel Kişiliği Ve Öğretisinin Yeni Bir Din Haline Geliş Süreci". *Dini Araştırmalar* 16/42 (2013), 129-142.
- Karataş, İbrahim. "Buddizm'de Tanrı Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme". *CBÜİFD* 13/1 (2015), 85-105.
- Kaya, Yaşar. "Sosyal Farklılaşma ve Çatışma Sürecinde Çalışma İlişkileri". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/2 (2000), 195-207.
- Kızılçelik, Sezgin - Erjem, Yaşar. *Açıklamalı Sosyoloji Sözlüğü*. İzmir: Saray Kitabevi, 1996.
- Kitabı Mukaddes*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2003.
- Küçüköner, Rumeysa. "Hint Alt-Kitasının Dini Ve Kültürel Yapısının Şekillenmesinde Arilerin Rolü". *Şarkiyat* 10/2 (2018), 610-624.
- Marx, Karl. *Alman İdeolojisi: Feuerbach*. Ankara: Sol Yayınları, 2022.
- Masatoğlu, Mehmet. "Hindu Kutsal Metinlerinde Yaratılış". *Bilimler Işığında Yaratılış - 6*. 129-135. ed. İbrahim Çemberlitaş. B.y.: Eğitim Yayınevi, 2023.
- Mirzaoğlu, Mehmet Ata. "Din Sosyolojisi Perspektifinden Emile Durkheim: Dinin Kaynağı ve Toplumsal Anlamı". *Dorlion Journal* 1/1 (2023), 68-92.
- Mohapatra, Ranjan. "Hinduizm". (H. Işık, çev.). *SÜİFD* 13/13 (2002), 211-227.

- Mohapatra, Ranjan. "Budizm". Hidayet Işık (çev.). *SEİFD* 16 (2003), 167-179.
- Nakamura, Hajime. *Gotama Budha: En Güvenilir Metinler Üzerinden Yazılmış Bir Biyografi*. çev. Zeynep Seyhan. İstanbul: TİB Yayınları, 2012.
- Okumuş, Ejder. "Toplumsal Değişme ve Din". *Electronic Journal of Social Sciences* 8/30 (2009).
- Olgun, Hakan. "Yahudi Ferisiler ile Katolik Kilisesi Bağlamında Ortodoksi ve Heresi". *Eskiyeni* 25 (2012), 106-114.
- Öngen, Tülin. (Hoşgör.) "Çağdaş Toplumsal Çatışma". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 48/01 (1993).
- Özkurt, Cem. "Çağdaş Toplumlarda Sınıfın Dört Yüzü: Çalışma, Mülkiyet, Gündelik Sosyal İletişim ve İdeoloji". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 76/3 (2021), 705-728.
- Polama, Margaret. *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*. İstanbul: Gündoğan Yayınları, 1993.
- Renan, Ernest. *İsa'nın Hayatı*. İstanbul: MEB Yayınları, 1997.
- Ritzer, George. *Modern Sosyoloji Kuramları*. İstanbul: De Ki Basım Yayım, 2013.
- Sarıkaya, Mehmet Emin. "Sosyal Çatışma ve Din: Matürirdi Düşüncede İzdüşümleri Üzerine Bir İnceleme". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2020), 356-369.
- Sarıkaya, Mehmet Emin. "Kültürel Şiddet ve Din İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme". *Sosyolojik Bağlam Dergisi* 3/3 (2022), 294-305.
- Sarıkçıoğlu, Ekrem. "Yahudi-Hıristiyan İncilleri." *OMUİFD* 10/10 (1998), 7-14.
- Sarıkçıoğlu, Ekrem. *Kanonik-Apokrif İncillere Göre Hz. İsa: Hayatı ve Mesajı*. Ankara: Ankara Okulu, 2017.
- Sorokin, Pitirim Aleksandroviç. *Çağdaş Sosyoloji Kuramları I-II*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994.
- Şahin, Yakup. "Çatışma Kuramları ve Kimlik Temelli Çatışmalar: Teorik Bir Giriş". *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi* 1/1 (2013).
- Şarafullina, Aliya. *Budizm'de ve Tibet Budizmi'nde İnanç Esasları*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013).
- Tural, Suat. "Roma İmparatorluk Dönemi'ndeki Yahudi İsyanlarına Genel Bakış". *Uluslararası Toplumsal Bilimler Dergisi* 5/1 (2021), 132-147.
- Ulucak, Zehra. "Avrupa'daki Türklerin Karşılaştıkları Sorunların Çatışma Kuramı Çerçevesinde İncelenmesi". *ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi* 4/7 (2017), 5-21.
- Wallace, Ruth - Wolf, Alison. *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*. İzmir: Punto Yayınları, 2004.
- Weber, Max. *Bürokrasi ve Otorite*. Ankara: Adres Yayınları, 2023.
- Yapıcı, Asım. "Çatışmacı Söylemin Dini Tefekküre Etkisi". *Diyanet İlmi Dergi* 54/4 (2018), 117-146.
- Yardımcı, Alper Bilgehan. "Yabancılaşma ve İnsan Doğası Bağlamında Marx'ta Etiğin İmkânı". *Journal of International Social Research* 13/73 (2020), 632-640.
- Yıldız, Muharrem - Meçin, Mehmet Mekin. "Gnosist Bir Yahudi Tarikatı: Esseniler". *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi* 16 (2013), 33-56.
- Yitik, Ali İhsan. *Doğu Dinleri*. İstanbul: İSAM, 2014.
- Yitik, Ali İhsan - Arlsan, Hammet. "Vedalar Ve Kaynağı Üzerine". *Milel ve Nihal* 8/1 (Mart 2011), 225-250.
- Yurduseven, Nurullah Haydar. "Hıristiyanların Yahudi Toplumu ve Dininden Kopma Sürecinin Temel Etkenleri." *Kalemname* 7/13 (2022), 197-211.